

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2022.

XVI. évfolyam 1. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2022. XVI. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
Telefon: +36 20/965 2921
E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Baráth Béla rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)
ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

BARÁTH BÉLA (főszerkesztő)
OLÁH RÓBERT, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)
BEREK SÁNDOR, BODA ISTVÁN, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,
MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.
A kéziratokat az alábbi címekre várjuk:
olahr@silver.drk.hu; vitez.ferenc@drhe.hu

Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.
A *Mediárium* elérhetősége a világhálón: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Egyház és Iskola

MAJOR ENIKŐ

- Értékátadó nevelés a felekezeti iskolákban –
történeti áttekintés 5

Élő múlt

FEKETE CSABA

- A Melius Juhász Péterről alkotott kép változásai 32

Műhely

MÓDIS LÁSZLÓ

- „az úr beszédre nyitotta a szamár száját”
Ószövetség és népmese. Bálám története és a mese morfológiája 42

Cigány/roma reperzentációk

BEREK SÁNDOR

- Cigányzenészek és cigányzene
a *Vasárnapi Újság*ban 1867 és 1896 között (I.) 55

Szemle

VITÉZ FERENC

Az összehasonlító stíluselemzés –
és az intertextualitás létmódjai
(Szikszainé Nagy Irma: *Intertextuális tükrök.*
Összehasonlító stíluselemzések című könyvéről) 86

OLÁH RÓBERT

A régi bibliáktól Tompa Mihály prédikációiig
(A Berecz Ágnes szerkesztette „*Bibliámnak és lantomnak élek*”.
Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből című kötetéről) 97

MAJOR ENIKŐ

Értékátadó nevelés a felekezeti iskolákban – történeti áttekintés

Az iskola szervezetszociológiai vizsgálatakor Kozma (1985) alapján háromféle megközelítést alkalmazhatunk: az egyrészt az iskolarendszer eleme, másrészt a környezeti szükségletek által megvalósuló feladatok ellátásának intézménye, harmadrészt pedig formális és informális szervezet. Dolgozatunkban Pusztai (2004) alapján a társadalmi igényeket ellátó intézményként tekintünk rá a felekezeti iskolákra, azon belül is Magyarországi Református Egyház (MRE) által fenntartott, az 1989/90-es politikai rendszerváltást követően újraindított általános iskolákra. Az 1990-es évek hazai kutatásainak fő irányvonala az átalakuló oktatási rendszer környezetre gyakorolt hatásának vizsgálata volt, ezzel szemben a nemzetközi szakirodalom a stabil működésű többszektoros oktatási rendszerek fennállása mellett a szektorra jellemző arculat értelmezésével is foglalkozik. (Pusztai 2004)

Az egyházi iskolák létjogosultságát igazolja, hogy a szülők jelentős mértékben választják ezt az iskolatípust az államival szemben. (Dronkers & Avram 2015) Európában kevésbé az eredményesség a döntő az egyházi iskolák tekintetében, sokkal inkább a vallási értékek és a gyermekek későbbi életvezetését segítő ismeretek átadása a fontos. (Dronkers & Avram 2015) Az egyházi iskolákban zajló nevelés nemcsak a vallási alkalmakat jelenti, sokkal inkább túlmutat azon, hiszen a mindennapi élet velejárójaként tapasztalják meg a tanulók a vallási élményeket, a vallási attitűd kialakulása pedig ezek birtokában történik. (Wardekker és Miedema 2001 – idézi Morvai 2017)

Az oktatásügyben 1989-től napjainkig tartó időszakban lezajlott változások reális értékeléséhez még nem telt el annyi idő, hogy azt következetesen, a valóságnak megfelelően tudjuk lefolytatni. Mégis vannak olyan tendenciák, melyek megmutatják, milyen irányban indult el az oktatás Magyarországon.

Az 1980-as évek második felében olyan reformfolyamatok indultak el a közoktatás területén, amelyek megfelelő feltételeket teremtettek ahhoz, hogy

a politikai rendszerváltozás után hamar kialakulhasson egy modern, az európai fejlődéssel összhangban lévő oktatáspolitikai. Legfontosabb megemlémtünk az 1985-ös oktatási törvényt, mely már ekkor korlátozta az államhatáalom közvetlen iskolairányító szerepét, és nagyobb mozgásteret nyitott az intézmények számára.

A magyar közoktatási rendszer az 1990-es évektől kezdve jelentős átalakuláson ment keresztül. Az oktatási törvény 1990-es módosításával (1990. évi XXIII. tv.) a jogi keretek is lehetőséget adtak a demokratikus változásokhoz. A legfontosabb intézkedés az volt, hogy eltörölték a korábbi politikai és ideológiai megköteket, s megszüntették a közoktatás – 1948 óta fennálló – állami monopóliumát és kommunista pártirányítását. Megszűnt az állami „egyeduralom”, és az új parlament egyik legjelentősebb, a közoktatást alapvetően érintő intézkedése az önkormányzati törvény megalkotása volt. Ennek értelmében az alap- és középfokú iskolák az új, demokratikusan választott helyi szervek tulajdonába kerültek, így lényegében megszűnt az állami iskolatulajdon. Az 1990. évi VI. tv. alapján az egyházak – negyvenkét év után – ismét bekapcsolódhattak a közoktatásba. Lehetőség nyílt arra, hogy egykori iskoláikat visszaigényeljék és újakat is indítsanak. Ugyancsak 1990-ben nyílt törvényes lehetőség arra, hogy alapítványok és magánszemélyek is fenntarthatassanak oktatási intézményeket.

Az egyházi iskolák számottevő szektorrá váltak az állami (önkormányzati) oktatás mellett. (Kozma 2005) A kezdeti nehézségek után egyre jobban körvonalazódott, hogy az oktatáspolitikai pluralizáltságának jelentős eleme volt az egyházak (ismételt) színre lépése. Éppen ezért, „az egyházak oktatási szerepvállalása az oktatásügy demokratizálásának egyik fontos mozzanata az 1990-es években Magyarországon.” (Kozma 2005) Szokatlan és újszerű szerepre kerültek az egyházak, hiszen az állami oktatáspolitikával szemben a nem kormányzati szervezetek „kontrollját” valósítják meg.

„A Magyarországi Református Egyház által fenntartott és működtetett református közoktatási intézmények célja és feladata, hogy tanulóit művelt, jellemes keresztyén emberekké, az egyetemes emberi értékek tisztelőivé, a magyar haza és nemzet hűségese és áldozatkész, alkotó polgáraivá formálja, akik mindenkor készek az örökölt és a jelenkori kultúra valódi értékeit befogadni, gyarapítani, közvetíteni és továbbadni; református tanulóit egyházunk hitvalló tagjaivá, nem református tanulóit – vallásuk szabad gyakorlá-

sának biztosítása mellett – saját felekezetük és a református egyház értékeinek megbecsülésére nevelje” – fogalmaz a Magyarországi Református Egyház Közoktatási Törvénye (1995. évi I. törvény).

Az egyházi fenntartású iskolarendszer növekedését, bővülését és újraindulását többféle megközelítéssel vizsgálták a hazai oktatáskutatók. Az *Educatio* folyóirat első száma – *Iskola és egyház* címmel – 1992-ben számos olyan tanulmányt jelentetett meg, amelyek mind ezt hivatottak vizsgálni. (Kozma 1992, Liskó és Drahos 1992) Napvilágot láttak azok az elemzések, amelyek a felekezeti szektor létrejöttének, újra megerősödésének a körülményeit, társadalmi megítélését igyekeztek bemutatni. (Tomka 1992, Pusztai 1998, Drahos 1992, Kotschy 2002, Bacskai 2008)

Számos kutató vizsgálta az egyházi iskolák felhasználóit – pedagógusok, szülők, diákok tekintetében. (Pusztai 2004, Bacskai 2008, Morvai 2013) Egyes tanulmányok a felekezeti iskolákba járó tanulók társadalmi hátterét, eredményességét, (Pusztai 2004) illetve a felekezeti iskolák tanárainak összetételét, nevelési értékeit vizsgálják, (Bacskai 2008, 2019, Pusztai 2015) Pusztai (2004, 2005, 2009) és Imre (2005) pedig azt, hogy kik és miért választják az egyházi oktatást gyermekeik számára. Ezekre a területekre dolgozatunkban nem térünk ki, de hasznos támpontokat kaphatunk innen, amikor az értékteremtő, értékátadó nevelés kapcsán a szülők – pedagógusok – iskolák kapcsolatával, feladatával foglalkozunk részletesen.

A dolgozatban a református egyháztól az 1948-as államosítás során elvett ingatlanjainak visszavételével, illetve az újraindítás nehézségeivel, módjával foglalkozunk, valamint röviden kitérünk ezen intézmények finanszírozására és a pedagógusok nevelői, értékátadó szerepének jelentőségére.

A felekezeti iskola fogalma

A szakirodalomban eltérő meghatározásokat találunk a felekezeti iskola fogalmára. Pusztai (2004) jelzi, hogy a különféle nemzetközi jogi dokumentumokat alapul véve a magyar Alkotmánybíróság határozataiban az egyházi és az állami iskolákat, a vallásszabadság lehetőségének eleget téve, iskolatípusokként értelmezik. Tomka (1992) megfogalmazása szerint – a felekezeti iskolákkal kapcsolatos társadalmi elvárásokat vizsgálva – arra irányuló kísér-

letről van szó, hogy a társadalmi sokféleséget ki tudja szolgálni az oktatásügy. Imre (1996) úgy véli, hogy a felekezeti iskolarendszer nem más, mint az állami oktatási rendszertől függetlenül, párhuzamosan működő rendszer.

Az 1948-as államosítás

Magyarországon a II. világháború előtt az iskolák jelentős része a felekezetek kezében volt. A háború nagy károkat okozott az iskolarendszernek. Az iskolaépületek, tantermek és felszereléseik nagymértékben megrongálódtak, jelentősen csökkent a pedagógusok és a tanulók létszáma is. A háború után (nagyon hamar) az iskolák újra működni kezdtek, és az oktatásügy fontosságát jelzi, hogy már 1945-ben számos reformelképzelés napvilágot látott. A politikai pártok programjaiban szerepet kaptak a köznevelési feladatok. Egy párt sem vitatta, hogy az oktatást és nevelést meg kell tisztítani az irredentizmus, a nacionalizmus hatásától, a fasiszta szellemiség maradványától, a demokratikus iskola szándéka minden tervzetben szerepelt. Szintén egyetértettek abban, hogy széles körben elérhetővé kell tenni a kultúrát, valamint a munkások és parasztok tehetséges gyermekei számára lehetővé tegyék az iskolai oktatásban való részvételt az elemi szinttől egészen az egyetemig. A magyar iskolaügy átalakulásának eredményeként 1945. augusztus 18-án elrendelték a nyolcosztályos általános iskola és az arra épülő négy évfolyamos középiskola megszervezését. Ez az iskolafenntartókat, az egyházakat váratlanul érte, az átalakítást nem készítették elő, legtöbb helyen hiányoztak a magasabb szintű oktatáshoz szükséges személyi és tárgyi feltételek. Kis településeken, az egy-két tanítós osztatlan iskolákban nehéz megszervezni a külön tanítóval és tanteremmel működő ötödik osztályt.

A háború után hamarosan megindult a küzdelem az iskolák feletti ellenőrzésért is. Az iskolaügy legnagyobb harca a korszakban az egyházi iskolák ellen folyt. Először a földosztás mért csapást az egyházi iskolák anyagi hátterére, jelentősen megnehezítve a fönntartást. Az egyházi iskolák fenntartói határozott erőfeszítéseket tettek iskoláik fejlesztésére, korszerűsítésére, a társadalmi változások követésére. Azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy egyes pártok, baloldali politikai erők az egységes, állami iskolarendszer megteremtését tűzték ki célul. 1946 tavaszán a baloldali sajtóban már megje-

lentek olyan írások, amelyek kétségbe vonták az egyházi iskolák létjogosultságát. De támadás indult az iskolán kívüli egyházi ifjúsági szervezetek ellen is: 1946 után megszüntettek számos cserkészcsapatot, a fennmaradókat „haladó szellemben” szervezték újjá, majd 1948-ban beolvadtak a Magyar Úttörők Szövetségébe. 1947 márciusában javaslat született kötelező hitoktatás helyett a fakultatív hitoktatás bevezetésére. Az egyháznak ezt rövid időre sikerült visszaverniük, hiszen nagyszabású kampány indult a fakultatív hitoktatás népszerűsítésére, a tervezett lépés akkor még a társadalom vallásos részének egységes ellenállása miatt meghiúsult. Szintén 1947-ben, Ortutay Gyula közoktatásügyi miniszter vezetésével, jól megtervezett és előkészített propaganda-hadjárat indult az iskolák államosításának előkészítésére. Az egyházi iskolák elleni talán legerősebb támadás a kékcédulás választások után indult 1947/48 fordulóján. Az akkori sajtó kétféle érveléssel támadt, egyrészt politikai-ideológiai; másrészt szakmai érvekkel. Előbbibe tartozik, hogy az egyházi iskolák reakciós, antidemokratikus szelleműek, utóbbiba pedig, hogy rossz a felszereltség, gyengék az eredmények, a tanárok nem megfelelő felkészültségűek. (Pusztai 2000)

1948 tavaszától Rákosi és Révai többször sürgette, majd május 15-én Ortutay Gyula bejelentette a parlamentben, hogy az állam „a történelmi fejlődéshez igazodva” (Ortutay Gyula *Országgyűlési naplójából* idézi Pusztai 2000) haladéktalanul át akarja venni az egyházi iskolákat. Rákosi Mátyás május 1-jén megfogalmazta, hogy a magyar demokrácia legsürgetőbb feladata az egyházi iskolák államosítása. Országos tiltakozómozgalom, számos településről érkező tiltakozó levél válaszolt erre – nem maradt el azonban a megtorlás sem: a kommunista sajtó a demokrácia elleni lázadásról írta cikkeit, szülőket tartóztattak le a véleményük kinyilvánítása miatt.

1948-ban a hatalmon lévő baloldali politikai erők változtatni akartak az iskolai nevelés ideológiai-vallási-világnézeti pluralizmusán. A sorozatos támadások után az egyházi iskolákat államosították, az országgyűlés ugyanis 1948. június 16-án elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948:33. törvényt, amely hazánkban „széleskörű, kiterjedt, jól szervezett és változatos” (Mészáros 1993) felekezeti iskolarendszert rombolt le. Az oktatáspolitikai változás annak az egész országot megrázó politikai fordulatnak a része volt, amely a szovjet típusú szocializmus erőszakolt bevezetését, a Rákosi-rendszer megvalósítását jelentette. (Kardos 2003)

Mit veszített ezzel az egyház? Szinte mindent. Államosították az egyházak földjeit, ingatlanait, anyagilag teljesen ellehetetlenítették őket. Elvették az iskoláikat, kórházaikat, egyéb intézményeiket. Az egyházak tulajdonának kárpótlás nélküli elvétele különösen nagy kárt jelentett számukra, de azzal, hogy ez a törvény életbe lépett, az egész magyar közoktatás is sérült, hiszen az ország iskoláinak több mint kétharmada, összesen 6505 iskola került állami tulajdonba. Mindaz, ami a korábbi századok során kiépült a felekezeti oktatási-nevelési intézményhálózatban – egy tollvonással kárba veszett. Sok pedagógus munkanélkülivé vált, hiszen az egyházi iskolákban tanító világi pedagógusokat alkalmazta az állam, de az egyháziakat például a katolikus egyház eltiltotta ettől. A felekezeti oktatás teljes leállításával évtizedekre megszűnt annak lehetősége, hogy a szülők gyermekeiket az egyház által képviselt vallási-erkölcsi nevelésben részesítsék. Ezen lényegileg az sem változtatott, hogy a hittanoktatás fakultatív bevezetését szorgalmazták.

Az 1948-at követő években a megmaradt egyházi iskolák, egyházi egyesületek, alapítványok, diakóniai munkát végző szervezetek megszűntek. A hatalom büntette a templomba járókat, és engedélyhez kötötte a hivatalos presbiteri ülések, egyházmegyei-egyházkerületi értekezletek megtartását is. 1951-től az Állami Egyházügyi Hivatal megszervezésével, pártállami irányítással és megfigyelésekkel próbálták akadályozni az egyházak működését. Az Állami Egyházügyi Hivatal ellenőrizte az egyház életét, engedélyezte a tanárok, egyházi tisztségviselők kinevezését, bevezette a sajtócenzúrát.

Rákosi irányítása alatt az egyházpolitika fő célja a társadalom teljes „egyházatlanítása” és az egyházak megsemmisítése volt, belátható időn belül, mintegy 20 év alatt fel akarták számolni a vallásosságot és az egyházakat. A kommunista párt az egyházak megtörésének lényegében hasonló forgatókönyvét alkalmazta Magyarországon, mint Kelet-Közép-Európa szovjet befolyás alá került többi országaiban. A sztálini mintát követték, melynek lényegi eleme volt az egyházak gazdasági hatalmának felszámolása, az egyházak közéleti és politikai tevékenységének visszaszorítása, az egyházak oktató-nevelő pozícióinak megszüntetése. (Balogh 2008)

A Nagy Imre-féle „új irányvonal” (1953–1955) időszakában „némileg csökkent az egyházi élet elnyomása”, enyhültek az egyházakkal szembeni adminisztratív korlátozások. (Köbel 2005) Nagy Imre rövid kormányfői működése alatt enyhített a diktatúra erőszakos jellegén, s ez hatással volt az

egyházpolitikára is. A változást jelezte, hogy a kormány utasítására 1953 augusztusában hittan-pótbeíratásokat tartottak, majd Nagy Imre és a katolikus püspöki kar között tárgyalásra került sor. Ennek eredményeként ismét kiadták a hittankönyveket, az egyházak anyagi támogatását nem csökkentette tovább az állam, és a kormány ígéretet tett rá, hogy a hitoktatás körüli szabálytalanságokat elkerüli. Ez az enyhülés azonban nem jelentett új lehetőségeket az egyházaknak, hiszen az állam továbbra is beavatkozott az életükbe, és a vallást ellenséges ideológiának tekintette. Viszont kezdett kialakulni egy lojális egyházi réteg, és kirajzolódni látszott az egyházak megengedett működési köre. (Köbel 2005)

Az 1955 és 1956 közötti visszarendeződés idején a Rákosi-féle egyházpolitika és annak intézményrendszere egy rövid időre újabb megerősítést kapott. Amikor a pártvezetői pozícióját megőrző Rákosi 1955 tavaszán Nagy Imre reformvonalát szovjet támogatással megbuktatta, a párt titkársága elítélte a Nagy Imre-féle engedelményeket, az ÁEH-t és a belügyminisztériumot pedig újra az egyházi reakció elleni harcra ösztönözte. (Balogh 1997)

A hetvenes évekre nőtt fel a Rákosi-rendszernek az az első generációja, melyet az iskolai nevelés hatására a vallásosság gyakorlásának teljes hiánya, az egyháztól pedig a teljes elszigetelődés jellemezett. A nyolcvanas évek társadalmában egyértelmű jele mutatkozott az egymással való törődés és az erkölcsi útmutatók hiányának. Éppen ezért különböző találkozókat, egyre több ifjúsági programot szerveztek. Jelentős változást az 1985-ös oktatási törvény hozott, mely kimondta a szabad iskolaválasztást, így egyre nagyobb lett az érdeklődés az egyházi iskolák iránt.

A rendszerváltás után

1989. június 30-án az Elnöki Tanács felszámolta az Állami Egyházügyi Hivatalt, így ettől kezdve megszűnt az a gyakorlat, hogy csak állami hozzájárulással lehetett betölteni az egyházi állásokat (csak az olyan állásoknál maradt meg, amelyek pápai joghatóság alá tartoztak). A rendszerváltozás első szakaszában létrehozott közös állami-egyházi tanácskozó testület, az Országos Vallásügyi Tanács megvitatta és véleményezte az egyházakat érintő miniszteri előterjesztéseket, beszámolókat.

A magyarországi egyházak, felekezetek szabad működésének utolsó formai akadályai az 1948-ban és 1950-ben kötött megállapodások voltak. Ezen először a katolikus egyházzal közösen változtattak, mikor 1990. február 6-án Németh Miklós miniszterelnök és Paskai László bíboros, esztergomi érsek prímás közös nyilatkozatban hozták nyilvánosságra, hogy fölbontják az 1950. augusztus 30-án aláírt egyezményt, majd március 19-én a református, az evangélikus, az unitárius egyházzal és az izraelita felekezettel kötött 1948. évi szerződéseket is semmisnek nyilvánították.

Az egyházi iskolák visszaadása Glatz Ferenc művelődési miniszterségének idején kezdődött el, aki a Fasori Evangélikus Gimnázium 1989-es tanévnyitója után azt mondta, hogy nemzeti érdekünk az egyházi ingatlanok visszaadása. (Nagy 1995) A politikai változások során a református egyház is tett lépéseket, hogy egyrészt megszabaduljon a négy évtizeden át rárótt nehézségektől, másrészt elkezdje a szükséges lépéseket a belső (új)építésre. Első feladata az iskolák – a Budapesti Református Gimnázium (Baár-Madas), a Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma és a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma – újraindítása volt.

Bibó István megbízott budapesti igazgatóként közvetlen munkatársaival mintegy 500 jelentkezőből választotta ki a négy induló osztály tanulóit, és összeállt a tanári kar is. „Célunk az, hogy iskolánk, hű maradvány közel 500 év magyar református hagyományához s közel 2000 év keresztyén európai hagyományához, valóban keresztyén embereket neveljen a jövőnek. Olyanokat, akiknek hite nem pusztán világnézet, nem filozófiai rendszer, nem is mindenre ráhúzható magyarázat, amely felment a gondolkodás alól; hanem az élő Krisztussal való személyes kapcsolat, amely erőforrás a tiszta és bátor gondolkodáshoz, szóláshoz és cselekvéshez; s ugyanígy erőforrás a gondolatokért, szavakért és tettekért való felelősség vállalásához” – fogalmazta meg az induláskor Bibó, aki 1995-ig irányította a Baár-Madast. (Fekete 2015)

Ahhoz, hogy az 1948-as államosítás után újra elindulhasson a felekezeti oktatás, Pusztai (2004) szerint szükség volt az egyéni szabadságjogok kiszélesítésére, illetve ki kellett alakítani az iskolák működéséhez szükséges jogi és infrastrukturális feltételeket. Az 1990. évi törvény biztosította a vallási és lelkiismereti meggyőződés szabadságát, a vallásos gyülekezési és egyesülési szabadságot. Valójában lehetőség nyílt arra, hogy Magyarországon az egyház és az állam egymástól különválva, függetlenül működjön. A törvény bizto-

sította a hitélet szabad gyakorlásának feltételeit, és kijelentette, hogy számít az egyházak erkölcsi nevelő, kulturális, oktatási és szociális tevékenységére. (Fedor 1995) Több tanulmány is foglalkozik a törvény értelmezésével, illetve a magyar oktatásügy következő éveire gyakorolt hatásával. (Nagy 1995; Halász 1992; Tomka 1992; Korzenszky 1997; Kozma 2005) A törvény bevezetése után egyértelművé vált: a pártállami egyszínűségekre való törekvéssel szemben a plurális társadalomra való áttérés magában rejtje a különböző társadalmi csoportok közötti feszültség megnyilvánulását. (Tomka 1992)

1991-es közvéleménykutatói adatok azt mutatják, hogy a magyar lakosság 79,4%-a szerint a magyar oktatásügy előnyére válik az egyházi iskolák újraindítása. (Tomka 2005) Tomka úgy véli, hogy a statisztikai adatok mögött az állhat, hogy a megszakítás nélkül működő felekezeti iskoláknak nagy a társadalmi elismertsége. Ekkor a társadalom 67,5%-a mondta magát vallásosnak, 19,1%-uk az egyház tanításait követte, 48,4% pedig „a maga módján vallásos” kategóriát jelölte meg. (Tomka 2005) Halász is megerősíti ezt, aki úgy véli, az emberek többsége elfogadja az egyház oktatásban betöltött szerepét, de hangsúlyozza, hogy ez csak akkor igaz, ha ez a világnézeti szabadságra nem jelent veszélyt. (Halász 1992)

Az egyházi iskolaindítás kérdésében nem egyszerűen arról volt szó, hogy a rendszerváltás természetes eredményeként szabadabbá vált az iskolaalapítás – és ezzel a szabadsággal többek között az egyházak is éltek –, hanem arról, hogy a kormányzat oktatás- és egyházpolitikája középpontjába helyezte azt a törekvést, hogy növekedjen a történelmi egyházak által fenntartott intézmények aránya. Boross Péter belügyminiszter, majd miniszterelnök állásfoglalásában kívánatosnak tartotta, hogy a magyar közoktatásban az egyházi iskolák aránya érje el a 20%-ot.

1991. július 22-én életbe lépett a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetéről rendelkező 1991. évi XXXII. törvény, melynek hatálya kiterjed az egyházaktól 1948. január 1. után kártalanítás nélkül állami tulajdonba került beépített ingatlanokra. Ide tartoztak az iskolák államosítása (1948. évi XXXIII. tv.), az alapítványok megszüntetése (1949. évi 2. tvr.), a megszünt szerzetesrendek ingatlanainak állami tulajdonba kerülése (1950. évi 34. tvr.), az egyes házingatlanok állami tulajdonba vétele (1952. évi 4. tvr.), valamint azok az ingatlanok, melyek jogszabályi felhatalmazás nélkül, és a nem szabad megállapodásokon alapuló iskolafelajánlások következtében állami tulajdonba

kerültek. A törvény 1. §-ának értelmében az egyházak számára át kell adni a hitélet, a szerzetesrend működése, az oktatás, nevelés, egészségügyi, szociális, gyermek- és ifjúságvédelem és kulturális célok megvalósításához szükséges ingatlanokat.

Eredetileg az ingatlanok átadását tíz éven belül kellett volna lebonyolítani, évente az ingatlanok legalább 5%-át átadva. Az egyházaknak arra is lehetőséget biztosítottak, hogy az eredeti ingatlanok helyett pénzbeli kártalanítást kérjenek, de közvetlen megállapodásban is rendezhették az épület sorsát a tulajdonossal, ami legtöbbször a helyi önkormányzat volt. Az ingatlanok kiváltására vagy pénzbeli kártalanítására 1992-re 1,1 milliárd, 1993-ra 3 milliárd, 1994-re, 1995-re és 1996-ra 4-4 milliárd forintot állapított meg az Országgyűlés. Ez az összeg viszont kevésnek bizonyult. Horn Gyula miniszterelnök javaslatára a négy történelmi egyház, illetve felekezet (a katolikus, az evangélikus, a református egyház és a zsidó felekezet) képviselői beleegyeztek abba, hogy újra átgondolják igényeiket, és lehetőleg inkább a pénzbeli kártalanítást válasszák. Elfogadták azt is, hogy a kormány az 1991. évi XXXII. tv.-ben megszabott 10 év helyett 20 év alatt, tehát 2011-ig folytassa a kártalanítást.

Az 1995–1998, az 1999–2002 és a 2003–2006 közötti időszakban nemcsak az intézményalapítás, de ezen belül az átvétel intenzitása is csökkent. 1995 és 1998 között 16 intézmény jött létre 34 közoktatási feladat felvállalásával, azonban mindössze 3 intézmény (valamennyi általános iskola) került átvétellel egyházi fenntartásba. Az 1999–2002 közötti időszakban alapított 25 intézmény 38 közoktatási feladatot látott el, melyből 9 került átvétellel egyházi fenntartásba.

Az ezredforduló utáni első évtizedben az általános iskolákban volt a leglátványosabb a változás. A rendszerben komoly tanulói létszámcsökkenés zajlott, a felekezeti iskolákban enyhe létszámemelkedés volt tapasztalható. A feladatellátási helyek számának általános csökkenése mellett az egyházi intézmények száma nőtt. (Pusztai 2020) Ebben az időszakban Imre (2005) adatai alapján 9,5 százalékkal nőtt a tanulók létszáma az általános iskolákban. 2007–2010 között a Magyarországi Református Egyház 29 közoktatási feladatot vállalt át, melyből 18 (62%) intézményátvétellel valósult meg. Hermann és Varga (2016) összességében lassúnak nevezte a 2001-től 2009-ig tartó időszakban az egyházi szektor fejlődését.

2011–2015 között 51 intézmény keretei között 74 köznevelési feladat került át a református egyházhoz. Minden ötödik református intézmény a 2010-es években jött létre, integrálásuk jelentős feladatokat rótt az egyházi intézményrendszerre. A 2010. évi LXII. törvény hatályba lépésével az önkormányzati fenntartású iskolák közül több is egyházi fenntartásba került. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az önkormányzatok egyre nehezebb anyagi helyzetük miatt nem voltak képesek megfelelően ellátni iskolai szerepvállalásukat, másrészt az egyházi fenntartásba vett iskolákban magasabb és jobb színvonalú oktatást tudtak biztosítani a tanulóknak. (Morvai 2013) Bölcskei Gusztáv, a Magyarországi Református Egyház (MRE) Zsinatának akkori lelkészi elnöke a 2011 augusztusában Budapesten tartott, az egyház oktatási intézményeinek országos tanévnyitó ünnepségén kijelentette, hogy a rendszerváltás óta nem volt ilyen nagyarányú a református iskolák számának növekedése, s egyben felhívta rá a figyelmet: a zsinat arra kérte az egyházközségeket, hogy megfontoltan, körültekintően járjanak el az iskolaátvételeknél.

A 2014/15. tanévben 305 köznevelési feladatot látott el a református egyház, melybe egyaránt beletartozott az óvodai, általános iskolai, gimnáziumi, szakközépiskolai oktatás mellett az alapfokú művészeti oktatás, a fejlesztő nevelés, a kollégiumi ellátás és a pedagógiai szakszolgálati feladatok ellátása. Intézményi kereteken belül ekkor 109 általános iskolában folyt tanítás. Az infrastrukturális humán erőforrások helyben adottak voltak az intézményfenntartók és intézményeik részére. (Református Köznevelés 2015)

Az 1948-as államosítás előtti, arányait tekintve és számbelileg is jelentős református intézményrendszer újjászervezése, annak fejlesztése, gyarapodása az eltelt közel 30 évben folyamatos volt. 2015-re a református intézményrendszer 197 intézményt és 305 feladatellátási helyet foglalt magába. (Ábrám 2020) A református köznevelés a 2016/17. tanévben 170 intézmény keretei között 160 településen, 375 feladatellátási helyen 281 köznevelési feladatot látott el. Az intézményrendszerben 73 óvoda, 102 általános iskola, 34 gimnázium, 15 szakközépiskola, 6 szakközépiskola, 22 alapfokú művészeti iskola, 3 fejlesztő nevelést-oktatást végző gyógypedagógiai, konduktív pedagógiai intézmény, 23 diákotthon, valamint egy-egy pedagógiai szakszolgálat, utazó gyógypedagógusi hálózatot működtető és pedagógiai szakmai szolgáltatató intézmény működött. A többcélú intézmények száma 72. A 170 intézményt fenntartó 111 egyházi jogi személy közül 102 egyházközség.

Összegezve: míg 2001-ben az általános iskoláknak csupán 4,2%-a volt egyházi fenntartásban, ez az arány 2010-re 8,6%-ra, 2015-re pedig 15%-ra nőtt. A 2010-es években az egyházi intézmények térnyerése elsősorban az általános iskolai szektorban nőtt meg, az iskolaátvételek száma a 2011/12-es tanévben tetőzött. (Tomasz 2017) Míg az állami (korábban önkormányzati) általános iskolákba járók száma csökkent, addig az egyházi fenntartású intézményekbe járók száma 2010 és 2015 között nőtt, megkettőződött: 50 750 főről 101 045 főre emelkedett. (Tomasz 2017)

Iskolaátvétel – nehézségekkel

Az iskolák visszaadása több esetben is konfliktussal járt. Egyrészt nehézséget jelentett a 40 évnnyi földrajzi mobilitási, a települések szerkezeti és népesedési változása, másrészt gondot okozott a 40 évvel korábbi iskolahálózat rendbehozatala is, hiszen nem elsősorban restaurálni akartak, hanem sokkal inkább új oktatási intézményhálózat kialakítására törekedtek a felekezetek. (Szigeti 1992)

Az egyházak sem voltak teljesen felkészülve az iskolák újraindítására. Korábban hosszú ideig láttak el oktatási feladatokat, de a kimaradt négy évtized alatt sok minden változott, többek között a feltétel- és elvárásrendszer. Konfliktusforrást jelentett az a tény is, hogy az iskolák az önkormányzatok fenntartása alá kerültek, így velük kellett tárgyalásokat folytatni egy-egy iskolaátvétel kapcsán. Az ingatlanok átadására a törvény szerint „az egyház tényleges tevékenysége szerint szükséges mértékben és időben” kell történniük, azaz az egyházak csak úgy vehetik át az ingatlanokat, ha azokat funkcionálisan tudják is működtetni.

Ehhez viszont több tényező együttes fennállásának kell teljesülnie. Egyrészt szükség van az adott településen a szülői, tanulói igényre, másrészt az egyháznak megfelelő oktatói háttérrel kell rendelkeznie a személyi és tárgyi igények szempontjából egyaránt. A rendszerváltás előtti évtizedek azonban nem tették lehetővé, hogy az egyházak megfelelő létszámú tanári állománnyal rendelkezzenek. (Fedor 1995) Ezért ahhoz, hogy az intézmény „zökkenőmentesen” tudjon tovább működni, az egyháznak meg kellett állapodni a tantestületekkel, hogy folytatni tudják az oktatói, nevelői munkát.

A felekezeti iskolák megszerveződéséhez nemcsak az épületek visszavagy megszerzése, rendbetétele, intézményi struktúrák kialakítása tartozott, hanem a tanári közösségek kialakítása és a pedagógiai identitáskeresés folyamata is lényeges volt. (Pusztai 2011) A tiszántúli református általános iskolákban tanítók társadalmi összetételére, vallásosságára, szakmai pályafutására és továbbképzéshez való viszonyára irányul Szilágyi (2002) vizsgálata, melyben az úgynevezett táblacserés és az alulról építkező felekezeti iskolák pedagógusainak eltérő arculatát hasonlítja össze. Rámutat, hogy a két csoport eltérő karakterének hátterében az áll, hogy a táblacserés iskolákban az idősebb pedagógusok dominálnak, míg az alulról építkező iskolákban a tanítók fiatalabbak, és vallásgyakorlatuk jóval aktívabb. Szemerszki kutatásai alapján azt fogalmazza meg, hogy fenntartóváltás után a tanárokat egy egyházi iskolaátvétel kapcsán a kedvezőbb körülmények, az iskola korábbi-nál jobb ellátottsága, a szakmai önállóság és a korábban oktatott gyermekek körének megtartása készítette leginkább az ottmaradásra. (Szemerszki 1992)

A szocialista iskolával szemben a reformpedagógiák koncepciói jelentettek nagy megújulást, (Pusztai 2011) ezzel szemben az egyházi iskolák nem látványos, újszerű pedagógiai elemekkel fűszerezett tanulási-tanítási módszereket alkalmaztak, hanem a „fegyelmen és a kemény munkán kívül ‘csak’ vallásos nevelést ígértek”. (Korzenszky 1997) Ez viszont azt a kérdést vetette fel, hogy ezt a vallásos többletet hogyan adja hozzá az iskolai neveléshez az egyház, ha az 1989 előtti tanárképzésben nem volt olyan nevelésemélet, mely az egyházi iskolai tanításra való speciális felkészítést biztosítani tudja. (Németh 2002, Pusztai 2003) Egy 2007-es pedagógusvizsgálat szerint a felekezeti iskolákban a tanárok egyenrangúnak tartották a tudás gazdagítását a lelki-ekben való növekedéssel, felértékelődött a felelősségérzet, az együttműködés, az egymást segítő attitűdök szerepe. (Bacsikai 2008)

Az újonnan erőre kapó egyházi intézmények nagyon kevés (mindössze 10) megszakítás nélkül működő egyházi iskola tapasztalataira, hagyományaira, gyakorlatára számíhattak, de sem a régi hagyományok, sem az új módszerek nem alkalmazhatók változatlan formában, azokat az intézmények saját programjához és elveihez kellett formálni, és az egyházi iskolák nagy energiát fektettek a pedagógiai önmeghatározás pontosításába is. (Bacsikai 2008)

Időközben az egyházi fenntartású intézmények száma nőtt, a korábbi finanszírozási nehézségek enyhültek, és megkezdődött a pedagógiai nézet-

rendszer átgondolásának folyamata, mely egyre inkább a fokozódó tudatosság irányába mozdult el. (Pusztai 2004) Amikor az 1990-es években a felekezeti iskolák megnyíltak, illetve újraindultak, még nem lehetett egyházi oktatási rendszerről, de felekezeti rendszerekről sem beszélni – egységes egyházi oktatási rendszer ma is csak a statisztikai adatsorokban létezik. (Pusztai 2020) Az ezredfordulón a hazai felekezeti intézmények iskolarendszerbeli beilleszkedésének világos értelmezési keretet kínált néhány megkérdőjelezhetetlen európai alapelv: az iskolarendszerben biztosítandó politikai és világnézeti pluralizmus, az iskola-választás szabadsága, a szektorsemleges intézményfinanszírozás, a központi tantervekhez való igazodás, valamint a törvényességi és szakmai ellenőrzés általi szabályozás. (Pusztai 2003a)

A református egyház élt az 1990. évi IV. törvény adta jogával. Ugyanakkor az újraindított, átvett vagy újonnan alapított iskolák működése ma másfajta feladatokat generál, mint korábban. A négy magyarországi református egyházkerület (Tiszáninneni, Tiszántúli, Dunamelléki, Dunántúli) intézményfenntartói feladatvállalásában legjelentősebb a Tiszántúli Református Egyházkerület. Itt található az a tíz iskola is, melyek jogelődjei egykor a Debreceni Református Kollégium partikulái voltak, a következő településeken: Balmazújváros, Dévaványa, Hajdúböszörmény, Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Tiszafüred, Törökszentmiklós, Túrkeve.

A 2011/2012-es tanévtől a református egyház 206 közoktatási feladatot látott el 129 intézmény keretei között. A 206 közoktatási feladat a következők szerint oszlott meg: 47 óvoda, 76 általános iskola, 28 gimnázium, 8 szakközépiskola, 3 szakiskola, 14 művészetoktatási, 6 gyógypedagógiai intézmény, 21 diákotthon, 2 pedagógiai szakszolgálat és 1 pedagógiai szakmai szolgáltató intézmény. 2011 nyarán 12 önkormányzati intézményt vettek át, de mindössze két olyan település (Fehérgyarmat és Magyarcsanak) volt, ahol eddig nem működött református iskola vagy óvoda. A többi helyen a már meglévő intézményt fejlesztették. Az átvételek után hét új intézménnyel és öt meglévő intézményben új telephellyel gyarapodott a református egyház oktatási rendszere. A református egyház az óvodai nevelést kilenc, az alapfokú oktatást öt, a középfokú oktatást pedig egy új feladatellátási helyen vállalta át.

Az egyház az átvett épületben saját hitének, szellemiségének megfelelő iskolát alapíthatott, de működéséhez jegyzői engedélyre volt szükség. Ahhoz, hogy ezt az engedélyt megkapja, több dokumentumot kellett csatolni –

például a nevelési-oktatási intézmény alapító okiratát, nevelési programját –, illetve azt is igazolni kellett, hogy a működéshez elengedhetetlen személyi és tárgyi feltételek a rendelkezésre állnak. (Fedor 1995) A működési engedély elnyeréséhez az egyháznak mint jogi személynek a jegyzőhöz kellett benyújtani a nyilvántartási kérelmet. Nyilvántartásba vételkor megvizsgálták az alapító okiratot, ami igazolta az oktatási tevékenységet.¹ Miután a jegyző nyilvántartásba vette az intézményt, döntéséről határozatot kellett kiadnia, melynek a következőket kellett tartalmaznia: az oktatási intézmény fenntartójának pontos megnevezése és székhelye; az oktatási intézmény neve, székhelye, telephelye, típusa; a felvehető maximális tanulólétszám. Ezen kívül meg kellett vizsgálni, hogy adottak-e az iskola zavartalan és biztonságos működéséhez szükséges feltételek.

A MRE Zsinata a Magyarországi Református Egyház közoktatási intézményeinek legfelsőbb felügyeleti szerve, szabályozza és felügyeli a Magyarországi Református Egyház összes közoktatási intézményének működését, a közép- és hosszútávú nevelési-oktatási koncepció gyakorlatba való átültetését. Ezt a Zsinat Oktatásügyi Szakbizottságán, valamint a Zsinati Oktatásügyi Irodán keresztül valósítja meg. Az Oktatásügyi Szakbizottság a Zsinat javaslattevő és előkészítő szerve, a Zsinat útmutatásainak megfelelően elvi irányítást és felügyeletet gyakorol az egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek illetékes oktatásügyi szerve felett. Javaslatot tesz a Zsinatnak törvényalkotásra, módosításra vagy intézkedésre. Az MRE Zsinata az oktatási tevékenység irányítására, segítésére, illetve a más egyházakkal és az állammal való kapcsolattartására háttérszervezeteket hozott létre, 1992-ben alapította a Zsinati Iroda Iskolaügyi Osztályát.

A folyamatosan induló református nevelő- és oktató intézmények rendszerré formálása, szakmai színvonaluk és a református identitás megőrzése halaszthatatlanná tette egy olyan intézet felállítását, ahol ezek az intézmények

¹ Az alapító okirat tartalma: az intézmény adatai (megnevezés, székhely, típus, azonosító); az alapító megnevezése, címe; az intézmény fenntartója, címe; a felügyeleti szerv neve, címe; szakmai jogállás; gazdálkodási jogállás; az intézmény vezetője; kötelezően ellátandó közigazgatási terület; az intézmény szakágazati besorolása; intézményi szerkezet (évfolyamok tagozatonként, engedélyezett maximális befogadóképesség); normatíva jogcímenként; a feladatellátást szolgáló intézmény adatai; az intézmény képviselőjére jogosultak megnevezése.

feladatuk elvégzéséhez segítséget kaphatnak. Az iskolai oktatást szakmai munkájával nagymértékben segíti az 1994-ben alapított Református Pedagógiai Intézet (RPI). Az RPI ellátja, illetve szervezi a pedagógiai szakmai szolgáltatásokat a református közoktatási intézmények számára, szakmai támogatást ad a működésükhöz. Kutatja, feldolgozza és megismerteti a magyar református iskolák pedagógiai és kulturális hagyományait, felügyeli a református iskolák szellemiségének és hitvalló értékrendjének alakulását, részt vesz a közoktatási intézmények érdekképviseleti munkájában. Az RPI alapfeladata az óvodákban és az iskolákban folyó pedagógiai munka segítése. Szakmai ajánlásokat, taneszköz-jegyzéket, szakértői és szaktanácsadói névjegyzékeket készít, segíti és fejleszti a hitoktatást. Az elmúlt években nagymértékben kiszélesedett az RPI képzési tevékenysége a köznevelési törvény, a helyi tanterv, a keresztyén pedagógia, a katechetikai képzések és a gyermekek körében végzett szolgálatra való felkészítés területén. Együttműködik az MRE megfelelő szervezeteivel, testületeivel, kapcsolatot tart különböző oktatási, pedagógiai intézményekkel. 1999-ben Papp Kornél, az Intézet akkori igazgatóhelyettese az *Értesítő* előszavában ezt írta: „Egy rendszer csak akkor lehet hatékony, ha gyorsan tud reagálni a külső tényezők változásaira. A református iskolarendszer is állandó fejlesztésre szorul. A szakmai munka összehangolása továbbra is az RPI feladata.” (Papp 1999)

Finanszírozás

A rendszerváltás előtti időszakig az államtól csak kevés támogatást kaptak az iskolák. Az 1990-es évek elején Németh Miklós kormányfő egyre jobban figyelt az egyházakra is, melyeknek szabadságát és önállóságát az 1990. évi IV. törvényben biztosította. A kormány normatív támogatást adott az iskoláknak, s ebből a felekezeti fenntartásúak is részesültek. A támogatási rendszer Antall József kormánya alatt is megmaradt, növelte a támogatást, és arra számítottak, az ország erkölcsi állapota jobb irányba fordul.

A nemzeti köznevelésről szóló törvény határozza meg az egyházi köznevelési intézmény működésére vonatkozó szabályokat. Ez alapján az állami központi költségvetés nemcsak az állami, hanem a nem állami fenntartású intézményeknek is költségvetési hozzájárulást biztosít köznevelési feladataik

ellátásához. Ennek feltétele, hogy az intézmény a működési engedélyében foglaltaknak megfelelően előírt tevékenységét, feladatát végezze. A közoktatás finanszírozását elsődlegesen a központi normatív támogatási rendszer biztosítja, ehhez járul a fenntartók támogatása. A normatív támogatás szektorsemleges, vagyis fenntartótól függetlenül azonos feladat ellátásához azonos mértékű támogatás jár. (OM Sajtóiroda 2004) Az állami költségvetés hozzájárulást biztosít a pedagógusok bérének és járulékainak kifizetéséhez. (Jordán 2019) Az egyházak ezen túl működési támogatásra is jogosultak.

Az egyházak hitéleti és közcélú tevékenységének anyagi feltételeiről szóló 1997. évi CXXIV. törvény különbséget tesz az egyházak támogatása és az egyházak közcélú tevékenységének támogatása között. Az egyházi közoktatás finanszírozása keretében az egyházi nevelési-oktatási intézmény fenntartója megkapja a tanulók után az alapnormatívát, amit az ugyanolyan feladatellátású intézményt fenntartó önkormányzat szintén megkap. Az ún. kiegészítő támogatásokat (pl. fejlesztés, diáksport stb.) és a kötött felhasználású támogatásokat (pl. pedagógus továbbképzés, informatikai fejlesztés stb.) szintén megkapja. (Papp 2005) Ezek mellett az egyházi fenntartók hozzájuthatnak a közoktatási kiegészítő támogatásokhoz is.

Az egyházi iskolák állami finanszírozását többen vizsgálták. (Korzenszky 1997, Polónyi 2005) Imre (2005) a kedvező finanszírozási lehetőségeket motiváló tényezőnek tartotta az egyházi iskolák újraindulásakor. Polónyi (2005) szerint, mivel az egyházaknak nincs nyilvánosságra hozási kötelezettségük, nem lehet tudni, hogy milyen anyagi és természetbeni juttatásokat adtak saját erejükből az iskoláik működéséhez. Morvai (2013) kutatásai mutattak rá arra, hogy a 2010-es törvénymódosítás után az iskolák átvételének egyik nagy szerepet játszó indoka az önkormányzatok kedvezőtlen anyagi helyzete volt. Tomka (2005) ugyanakkor jelzi, hogy a kétezres években az egyházi iskolák finanszírozásának kérdésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy néhány szegényebb településen az önkormányzatnak nem sikerült ugyanolyan mértékben támogatni az általuk fenntartott iskolát, mint ahogy az ugyanott működő felekezeti iskolát támogatta az állam. Ez megosztó volt a társadalmi megítélésben is, holott ez csak néhány települést jellemezett, a többségre nem ez volt a jellemző. Az egyházi iskolák finanszírozása mindig vitatémája az aktuális oktatáspolitikának. Van olyan szakértő, aki szerint az egyházi isko-

lák kiegészítő állami támogatása a szektorsemleges finanszírozás alkotmányos elvét sérti. (Polónyi 2005)

Az iskolaalapítás vagy újraindítás finanszírozása nagymértékben függött annak körülményeitől. Ha a visszakapott egyházi, valószínűleg rossz állapotú ingatlanban indult újra az iskola, akkor az új fenntartónak, azaz az adott felekezeti közösségnek nyilatkoznia kellett arról, hogy abban közoktatási feladatot lát el. Ha ezt megtette, a következő tanévtől megkapta a normatívát és a kiegészítő támogatást is. Ha viszont az önkormányzattól vette át az egyház az iskolai fenntartói jogot, akkor kétoldalú megállapodásnak kellett létrejönnie az önkormányzat és az egyházi fenntartó között (Pusztai 2004) – legtöbbször az önkormányzati jegyző és a püspök aláírásával.

Nevelői munka a felekezeti iskolákban

A nevelélmélet a pedagógiának az a résztudománya, mely a nevelés folyamatát, tartalmát, módszereit tárja fel és mutatja be. A nevelés olyan értékátadó és értékrendszert kialakító, fejlesztő folyamat, melynek célja, hogy az abban résztvevő képes legyen az életfeladatainak megoldására. A magyar neveléstudomány legjelentősebb pedagógiai értékerméletei közül néhányat kiemelve szeretnénk körbejárni az értékteremtés és értékátadás témakörét, hiszen a nevelési feladatokat az értékek felől is megközelíthetjük, vagyis a nevelés értelmezhető úgy is, mint ami értéket közvetít és értéket teremt.

Zrinszky (2002) szerint, a nevelélméletek nem határolhatják el magukat az értékektől, Lappints (1998) pedig a nevelést értékszocializációs folyamatként határozza meg. Az értékek csoportosításában alapvető kategóriákat jelöl meg, melyek – néhány példával alátámasztva – a következők:

- *biológiai értékek*
(az élet tisztelete, az egészség védelme, önellátási képességek),
- *az én harmóniájára vonatkozó értékek*
(személyiség fejlődése, éntudat kifejlődése, felelősségvállalás),
- *a társas kapcsolatokra vonatkozó értékek*
(személyes kapcsolatok értékei),
- *a humanizált társadalomra és világgépre vonatkozó értékek*
(céltudatosság, aktivitás, nemzettudat, nemzeti kultúra ápolása).

„Ha a neveléstudomány ki akarja tűzni a nevelés céljait, s fölépíteni a célok egy következetes és harmonikus rendszerét, a célok megállapításánál azt kell mérlegelnie, hogy mi az, ami a jövő nemzedék szempontjából értékes. A kultúra javából azt kell átadnunk a következő nemzedéknek, ami értékes, azokat a tulajdonságokat és képességeket kell bennük fejleszteni, amelyeket az ő jövőendő életük és hivatásuk szempontjából értékesnek tartunk.” (Lap-pints 2002)

A nevelési értékek ezredfordulón való vizsgálatának meghatározó alakja Bábosik István, aki szerint „a nevelés jelenkori és történeti, gyakorlati tényei-nek, összefüggéseinek, felismeréseinek elemzéséből kell kiindulnia, s így induktív módon meghatározni a közvetítendő értékeket, mindvégig ügyelve arra, hogy ezen értékek a nevelés gyakorlata számára világosan értelmezhe-tőek, ténylegesen megvalósíthatóak legyenek.” (Bábosik 2004)

Bábosik szerint a pedagógiai tevékenységben megszülető konkrét neve-lési érték a konstruktív életvezetés kialakítása. Ez alatt egy olyan életvitelt ért, mely „szociálisan értékes, de egyénileg is eredményes”, (Bábosik 2004) így megfelel az értékekkel kapcsolatos kettős kritériumnak. Véleménye szerint a konstruktív életvezetés biztosítékai egyrészt az *ön- és közösségfejlesztő magatar-tásformák* (pl. segítőkészség, fegyelmezettség), másrészt az *ösztönző-motiváló személyiségkomponensek* (pl. szokások, példaképek, meggyőződések).

Keresztyén értékalapú nevelés

Mivel kutatásunk egyházi fenntartású intézményekben valósul meg, ezért figyelemmel fordulunk az értékrend keresztyén meghatározásához, megva-lósításához is. „A jó ismerete még nem tesz jóvá. [...] A keresztyén nevelés életcél, világnézetet, lelki érettséget ad.” (Rédly 2006)

Az egyházi iskola olyan intézmény, ahol korszerű, szakszerű tudást kell továbbítani, amelynek világos, jól meghatározott keresztyén értékrendje van, és ezt nevelési célkitűzéseiben határozottan meg is fogalmazza. Olyan isko-la, amelyben a teremtett világ iránti tisztelet a parancsoló törvényszerűség. Amelyben az emberről vallott képet nem a hasznosság határozza meg, hanem az, hogy mindannyian ugyanannak a teremtett világnak vagyunk a részei és felelősei.

A rendszerváltás után demokratizálódott az oktatási rendszer Magyaror-szágon, ennek egyik elemeként értelmezhető a fenntartói rendszer átalaku-

lása is. Az első többpárti parlamenti választásokat követő parlamenti ciklus egyik legfontosabb oktatás- és társadalompolitikai kérdése volt az egyházi iskolák újraindításának kérdése. A rendszerváltás természetes eredményeként szabaddá vált az iskolaalapítás, és ezzel a szabadsággal többek között az egyházak is éltek. Ezen kívül ki kell emelnünk, hogy a kormányzat oktatás- és egyházpolitikája középpontjába helyezte azt a törekvést, hogy növekedjen a történelmi egyházak által fenntartott intézmények aránya.

Valódi rendszerváltozást az egyház iskoláival kapcsolatban az 1990. évi IV. számú törvény jelentett, mely a lelkiismereti és vallásszabadságról szól. Ez a törvény biztosította és biztosítja ma is, hogy „[A]z egyházi jogi személy elláthat minden olyan nevelési, oktatási, kulturális, szociális, egészségügyi, sport, illetőleg gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységet, amelyet törvény nem tart fenn kizárólagosan az állam vagy állami szerv (intézmény) számára. E tevékenységi körben az egyházi jogi személy intézményt létesíthet és tarthat fenn.” (17. § 1) Az 1993. évi közoktatási törvény ennek értelmében így fogalmaz: „Óvodát, iskolát, kollégiumot, pedagógiai szolgálatot, valamint pedagógiai-szakmai szolgáltatást ellátó intézményt az állam, a helyi önkormányzat... az egyházi jogi személy... és más jogi személy, továbbá természetes személy alapíthat és tarthat fenn.” (3. § 2) „Az államnak jogi lehetőséget kell teremtenie ahhoz, hogy nem állami, illetve nem önkormányzati óvodák, iskolák és kollégiumok jöhessenek létre. Az állam és a helyi önkormányzat azonban ilyen óvodák, iskolák és kollégiumok alapítására és fenntartására nem köteles.” (4. § 5) Az 1996. évi módosítás (1996. évi LXII. törvény) pontosít, és megszorító kijelentést tesz: „a Magyar Köztársaságban nyilvántartásba vett egyházi jogi személy”-ről beszél az egyházi iskolákkal kapcsolatban.

Az Országgyűlés 2011. december 20-án fogadta el az új köznevelési törvényt, amely leírja, hogy köznevelési intézményt az állam, e törvény keretei között nemzetiségi önkormányzat, Magyarországon nyilvántartásba vett egyházi jogi személy, továbbá más szervezet vagy személy alapíthat és tarthat fenn, ha a tevékenység folytatásának jogát – jogszabályban foglaltak szerint – megszerezte. Az iskolaátvételek nemcsak körültekintést, hanem komoly előkészítést, energiabefektetést igényeltek az egyházaktól.

Mindhárom nagy történelmi egyház működtet intézményeket, az ország felekezeti arányainak megfelelően a katolikusok a legtöbbet, második helyen a református intézmények, harmadik helyen az evangélikusok állnak. Ter-

mészetesen más kisebb felekezetek (például a baptisták) is hoztak létre oktatási intézményt. 2019-ben a református intézmények adatai a következőképp alakultak: összesen 175 köznevelési és felsőoktatási intézmény van, és kb. 63 ezer diák vesz részt az oktatásban. A református egyházi fenntartású általános iskolák száma összesen 115.

Szokatlan, ugyanakkor izgalmas szerepbe kerültek az egyházak, hiszen az állami oktatáspolitikával szemben a nem kormányzati szervezetek „kontrollját” valósítják meg. „A Magyarországi Református Egyház által fenntartott és működtetett református közoktatási intézmények célja és feladata, hogy tanulóit művelt, jellemes keresztyén emberekké, az egyetemes emberi értékek tisztelőivé, a magyar haza és nemzet hűségese és áldozatkész, alkotó polgáraivá formálja, akik mindenkor készek az örökölt és a jelenkori kultúra valódi értékeit befogadni, gyarapítani, közvetíteni és továbbadni; református tanulóit egyházunk hitvalló tagjaivá; – nem református tanulóit – vallásuk szabad gyakorlásának biztosítása mellett – saját felekezetük és a református egyház értékeinek megbecsülésére nevelje.” (Magyarországi Református Egyház Közoktatási Törvénye; 1995. évi I. Törvény)

Megváltozott tanulási formák és keretek

A XXI. században a tanárok és tanulók egyaránt azt tapasztalják, hogy a tanulás módja alapvetően megváltozott, a formális tanulási kereteken már jócskán túlmutat. Éppen ezért az oktatási intézmények akkor tudják megfelelő mértékben és megfelelő módon közvetíteni a tanulók számára a tudást, az értéket, ha megfelelő a tanár és a diákok közötti kapcsolat, valamint a köztük zajló kommunikáció.

Mitől lesz ez hatékony? Hogyan lehet jó kapcsolatot kialakítani?

A jó kapcsolat kialakításának kulcsa a pedagógus kezében van. Ha a megfelelő viselkedési mintát közvetíti, a kitűzött nevelési célokat teljesíti, akkor elérheti, hogy a (legújabb elvárásoknak megfelelően) facilitátorként tudja segíteni a tanulóit, akikkel – talán épp ezáltal – a megfelelő kapcsolatot is képes kialakítani.

A tanár-diák viszony pozitív esetben az egészséges együttműködés partneri viszonyát jelenti. A pedagógus részéről fontos a nyitottság, az őszinteség, a megértés, a segítőkészség, a humor, a következetesség. Természetesen mindehhez a tanulók részéről is szükség van a nyitottságra, őszinteségre és

elfogadásra. Az egyoldalú elvárások, az alá- és fölérendeltségi viszony eltávolítja a tanárokat és diákokat egymástól. A kapcsolatuk elé nagy akadályokat gördíthet a bizalmatlanság, a társként, emberként való elfogadás hiánya.

A pedagógus magatartása az egész osztályra hat. Akkor is, ha éppen csak egy tanulóra irányítja figyelmét. Ha a tanár megdicsér vagy megdorgál egy tanulót, akkor főleg az kap hangsúlyt, hogy mindezt miképp teszi. Hogyan dicsér, hogyan szid. Az viszont, hogy a pedagógusnak milyen a viszonya a tanulókkal egyenként, nagymértékben meghatározza az egész közösséggel való kapcsolatát.

Az erős tanár-diák kapcsolathoz szükséges, hogy a pedagógusok a társadalomtól (is) elvárt szerepüket is fontosnak tartásuk: mintaadó, példamutató, követhető értéket mutassanak, közvetítsenek tanítványaik felé. Mindezek elengedhetetlenek a felekezeti iskolában tanító pedagógusok esetében is.

A keresztyén pedagógus

Mégis mivel lehet még többet elvárni az egyházi iskolában tanító tanártól? Ehhez tisztázni kell, hogy mit értünk keresztyén pedagógia alatt. A *Pedagógiai lexikon* szerint: „Keresztyén/keresztyén nevelés a keresztyén/keresztyén hit és erkölcs szellemében való nevelés. [...] a keresztyén nevelésben a hit a nevelés alapvető célját, az erkölcs pedig az alapvető módszereit, a kettő együtt pedig a keresztyén nevelés embereszményét határozza meg. [...] Az Istenre irányultság egyúttal a keresztyén nevelés céltetele, és minden egyéb csupán ennek alárendelt eszköz. Ez különbözteti meg minden más olyan pedagógiától, amely pl. az önmegvalósítás, önkibontakoztatás, önkifejezés vagy más ön-megjelöléssel Isten nélkül csupán az egyéni, csoportigények szintjén marad.” (Báthory-Falus 1997)

A keresztyén nevelés nem csak lexikális tudásátadás. „Nem a keresztyénségről tanítunk: A jó ismerete még nem tesz jóvá. [...] A keresztyén nevelés életcél, világnézetet, lelki érettséget ad.” (Rédly 2006.) A nevelő és növendék szinte állandó kölcsönhatásban van: „a nevelő mindig egész személyiségével hat a növendék egész személyiségére” (Református Oktatási Stratégia, RPI 2008.) Szenczi Árpád összefoglalásában a keresztyén pedagógusok közös vonása, hogy értékrendjüket a bibliai értékrend határozza meg. „Számukra a legfontosabb érték a hit, minden más érték csak ezután következhet (a jócselekedetek, a tudomány, a mértékletesség, a tűrés, a kegyesség, a

szeretet). A keresztyén nevelőnek reális önértéktudattal kell rendelkeznie. Ez a józan önértékelés mentheti meg attól, hogy le-, illetve túlértékelje magát.” (Szenczi, 2018)

Nem mindegy, hogy milyen mintát kap és követ a gyermek. A keresztyén pedagógusnak – éppúgy, mint az állami iskolákban – nagyon fontos, hogy milyen a kisugárzása, a megjelenése, a ruházata, az arckifejezése, a beszéde. A gyerekek a mindennapokban megtapasztalhatják a megbocsátás, a szeretet, az újrakezdés lehetőségét. Szenczi szerint a keresztyén pedagógustól az is elvárható, hogy „rendezett legyen a magánélete és erkölcsi tisztaság” jellemezze. (Szenczi, 2018) „A keresztyén pedagógus alapjában véve abban különbözik más pedagógustól, hogy szakmai tudása mellett – mivel keresztyén mivolta senkit nem ment fel a szakmai követelmények teljesítése alól – egész mentalitását és pedagógiai tevékenységét a Krisztustól nyert szeretet hatja át és táplálja folyamatosan, s ez teszi őt örvendező életű emberré. Ebben a krisztusi szeretetben foglaltatik a többlet. E szeretet pedagógiai tevékenységének három vonatkozásában kristályosodik ki, ezek pedig a következők: a tanítás, a tantárgy és a tanítvány.” (Pappné, 2008)

A keresztyén pedagógus vezetőként motivál, értékeket közvetít, példát mutat, lelkesít. A keresztyén pedagógia alapvető tézise, hogy nemcsak informálni, hanem formálni is akar. A református pedagógus célja, hogy növendékeit evangéliumi szellemben nevelje. Legyen toleráns más felfogások és világnézetek, felekezetek iránt. Az Ige tanítása szerint nevelje növendékeit Isten és embertársai szeretetére, szolgálatára, a jó megtanulásának készségére. Az egyházi iskolában a tanárok hitvallásukkal, szaktudásukkal, életvitelükkel, egyéniségükkel, tisztességes, példamutató, empatikus magatartásukkal tölthetik be hivatásukat, lehetnek hitelesek.

Szenczi szerint ehhez tartoznak a küldetés és elhivatottság elsődleges jellemzői: a pedagógiai szeretet, a hit a kulturális és szociális értékekben és a gyermekkel szemben érzett felelősségérzet. „A pedagógusi pályaválasztás motivációjaként három általános motivációcsoport jelölhető meg. A tanári pályát választóknak az alábbi tulajdonságok, hajlamok valamelyikével tanácsos rendelkeznie: altruisztikus, emberbaráti tulajdonság; példaképhas egy szeretett tanár nyomán; egyedi motivációk érvényesülése.” (Szenczi, 2012)

A pedagógus irányító, vezető munkája egyéni, jellegzetes, feladata az optimális tanulási feltételek megteremtése, a tevékenységrendszer és az ismeret-

szerzés munkaformáinak megszervezése, tudatos felépítése. Bagdy (1996) szerint a pedagógusnak rendelkeznie kell a „biztonságteremtés” képességével is. A pedagógus nevelési stílusát természetesen meghatározza a gyermek életkora, a tanulás tartalma. Kisiskolás korban szabályozóbb nevelési stílus szükséges, hiszen lépésről lépésre irányítani kell őket. A kisgyermeket fokozatosan kell hozzászoktatni a rendszeres munkához, meg kell őket tanítani a tanórai figyelemre és fegyelemre, így komplex módon összefonódnak a nevelői és oktatási feladatok.

Mindezeket figyelembe véve elmondható: a református oktatásügy, bármely más felekezethez hasonlóan, tudatosan törekszik arra, hogy eljuttasson mindenkit a számára lehetséges legmagasabb szintre, ugyanakkor kialakítsa azt az értékrendet, világ és emberképet, amely nélkül nem létezhet egyházi iskola. Mivel az egyházi intézmények pedagógusai mind a fenntartó, mind az iskolafelhasználók részéről más jellegű elvárásokkal találkoznak, (Pusztai 2011, Morvai 2014) érdemes a kutatások során az egyházi intézmények pedagógusainak továbbképzési témairányultságával is foglalkozni.

Összegzés

Az egyházak és az állam közötti 1948-as paktumok legkritikusabb pontja volt az iskolakérdés, az egyházi iskolák államosításának végrehajtása. Ezt az akaszt az egyházakkal „legitimáltatták”, vagyis tudomásul vételük feltétele volt működési szabadságuk korlátok közötti meghagyásának. A hatalom ezzel elérte célját, hiszen ekkorra már szinte csak az iskola volt az a terület, amely a templomon kívül lehetővé tette az egyházak jelenlétét a társadalomban. Az iskolák elvételével ez a tevékenység szigorúan a templomok falai közé szorult vissza, ott is állandó ellenőrzés alatt állt.

Az 1948-as államosítás után (néhány kivételtől eltekintve) több évtizedre megszűnt a felekezeti oktatás Magyarországon. 1990 után az iskolák kétféle módon indulhattak újra: mindennel (pedagógus, diák, technikai felszereltség stb.) együtt, vagy alulról kezdődő építkezéssel. Az előbbieket közé a másikként „táblacserés” iskoláknak nevezték tartoztak, ahol helyben maradt a tanári kar és a diákság is. A tanulók összetétele néhány év után változott, hiszen a már újonnan jelentkezők tudatosan az egyházi iskolát választották,

de az iskola arculata, szellemisége, a tanári kar összetétele csak hosszú idő elteltével alakult át. A csaknem teljesen üresen, többnyire lepusztult állapotban visszavett iskolákban a helyzet jobbnak tűnt, mert ott csak a tárgyi felszereltség hiányzott, és lehetőség volt az egyház céljaival egyetértő tanárok és diákok alkalmazása és felvétele.

Az iskolák teljesítményét vizsgáló és összehasonlító hivatalos szervek és a „legkritikusabb” megfigyelők, a szülők, jó véleménnyel vannak az egyházi iskolákról. Egyre reálisabb kép alakul ki a felekezeti iskolákról, mivel egyre többen vannak, akik tanulóként, szülőként, pedagógusként, iskolai dolgozóként kapcsolatban vannak az egyházi fenntartású intézmények valamelyikével. Az egyházi iskolák személyi és tárgyi feltételei mind jobban kiegyenlítődnek, egyre nagyobb az érdeklődés és az igény irántuk.

Az egyházi fenntartású iskoláknak is célja a versenyképesség megőrzése, a magas színvonalú, példamutató szaktanári munka, a tanulók tanulás iránti motiváltságának fejlesztése és a szülők bevonása a közös gondolkodásba. A hatékony iskolai munka egyik fontos kulcstényezője az oktatási-nevelési intézmény partnerközpontú működése, ami a családdal való együttműködéssel, a gyermek igényeinek fokozott figyelembevételével valósul meg. A tanárok és szülők kapcsolata egyenrangú, egymást kiegészítve felelősen foglalkoznak a gyermek szellemi és testi fejlődésével. Összefogásuk, közös gondolkodásuk és harmonikus együttműködésük a nevelés fontos tényezője.

IRODALOM

A Magyarországi Református Egyház köznevelési rendszere. (2015)

<http://koznevelisprojekt.reformatus.hu/a-magyarorszag-reformatus-egyhazi-koznevelisi-rendszere#page4> (2020. 12. 22.)

BÁBOSIK István (2004): *Neveléelmélet.* Osiris Kiadó, Bp.

BACSKAI Katinka (2008): Református iskolák tanárai. *Magyar Pedagógia*, 2008/4., 359–378.

BALOGH Margit (2008): „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Uő. (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Kossuth Kiadó, Bp., 49–60.

BALOGH Margit (1997): *Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989).* In: TARSOLY István (főszerk.): *Magyarország a XX. században.* 2. köt. Babits Kiadó, Szekszárd, 386–439.

- BARCZA József és DIENES Dénes szerk. (1999): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*. (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai 4.) Sárospatak.
- BÁTHORY Zoltán (2000): Maratoni reform. *Iskolakultúra*, 10. évf., 2000/10., 45–60.; 2000/11. 3–26.
- DRONKERS & AVRAM, S. (2015): What can international comparisons teach us about school choice and non-governmental schools in Europe? *Comparative Education*, 51., 2015/1., 118–132.
- DRAHOS Péter (1992): Katolikus iskolák az államosítás után. *Educatio*, 1. évf., 1992/1., 46–64.
- FEDOR Tibor (1995): Az egyházi ingatlanrendezés és a magyar iskolarendszer. *Új Pedagógiai Szemle*, 45. évf., 1995/11., 40–49.
- FEDOR Tibor (2015): *Az állam és az egyház kapcsolatának alakulása a rendszerváltástól napjainkig*. In: PRIBULA László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei – Vallásszabadság és egyházjog*. Printart-Press Kft, Debrecen, 34–60.
- FEKETE Zsuzsa: *Minden megfordult* (2015. 09. 01.)
<https://reformatus.hu/egyhazi/hirek/minden-megfordult/> (2021. 01. 03.)
- GERGELY Jenő (2008): *Egyházak, egyházpolitika 1956-ban*. In: MÓZES Mihály és KOZÁRI József (szerk.): *1956. Tanulmányok a forradalomról*. Líceum Kiadó, Eger, 22–33.
- HALÁSZ Gábor (1992): Társadalmi igények és vallásoktatás. *Educatio*, 1. évf., 1992/1., 65–76.
- HALÁSZ Gábor (2001): *Az oktatási rendszer*. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- JORDÁN Zsuzsanna (2019): Az állami és egyházi fenntartású iskolák finanszírozásáról. *Új Köznevelés*, 2019/9–10.
<https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/az-allami-es-egyhazi-fenntartasu-iskolak-finanszirozasarol> (2022. 08. 07.)
- KARDOS József (2003): Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi – időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra*, 13. évf., 2003/6–7., 73–80.
- KORZENSZKY Richárd (1997): *Páternoszter. Feljegyzések a minisztériumból 1992-1994*. Szemimpex Kiadó, Bp.
- KOZMA Tamás (2005): Egyházi iskolák – Interkulturális nevelés. *Educatio*, 14. évf. 2005/3., 465–474.
- KÖBEL Szilvia (2005): *„Oszd meg és uralkodj!”*. *Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között*. Rejtjel Kiadó, Bp.
- LANNERT Judit (2010): *A közoktatás finanszírozásának lehetséges megoldásai*. Tárki-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatókutató Központ Zrt., Bp.
- LAPPINTS Árpád, szerk. (2002): *Érték és nevelés*. Szöveggyűjtemény. Comenius Bt., Pécs.
- MÉSZÁROS István (1993): *Kimaradt tananyag. Diktatúra és az egyház 1945–1956*. Márton Áron Kiadó, Bp.
- MORVAI Laura (2013): *Pedagógus-továbbképzés az újonnan átvett egyházi intézményekben*. (Szakdolgozat.) Debreceni Egyetem, Debrecen.

- NAGY Péter Tibor (1995): Egyházi iskolaindítás és az állam az első parlamenti ciklus idején. *Magyar Pedagógia* 9. évf., 1995/3–4., 293–313.
- Néhány adat az egyházi közoktatás költségvetési támogatásáról. 2004. június 10. Nemzeti Erőforrás Minisztérium Sajtóosztály
- NÉMETH András (2002): *Reformpedagógia és a századvég reformmozgalmai*. Osiris Kiadó, Bp.
- Új református iskolák nyílnak. *Nyelv és Tudomány* (2011. augusztus 28.).
www.nyest.hu/hirek/uj-reformatus-iskolak-nyilnak (2020. 12. 22.)
- PÁLVÖLGYI Ferenc (2005): A reformpedagógia vallásos dimenziói. *Iskolakultúra*, 15. évf., 2005/9., 38–49.
- PAPP Kornél (2005): Az egyházi oktatás finanszírozása. *Educatio*, 14. évf., 2005/3., 590–603.
- PAPP Kornél (szerk.) (1999): *A Református Pedagógiai Intézet Értesítője. 1994–1999*. Bp.
- Polónyi István (2005): Az egyházi közoktatás néhány oktatásgazdasági sajátossága. *Educatio*, 14. évf., 2005/3., 604–614.
- PUSZTAI Gabriella (2000): Egy törvény és szelleme. *Valóság*, 2000/6., 89–100.
- PUSZTAI Gabriella (2003): *Református pedagógusképzés*. In: KOCSIS M.: *Jelentés a tanárképzésről*. Országos Közoktatási Intézet (OKI), Bp., 1–35.
- PUSZTAI Gabriella (2004): *Iskola és közösség*. Gondolat, Bp.
- PUSZTAI Gabriella (2009): *A társadalmi tőke és az iskola. Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp.
- RAJKI Zoltán (2002): Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle*, 3. évf., 2002/2., 74–86.
- RÉDLY Elemér (2006): *Pedagógia keresztény szemmel* (főiskolai jegyzet), Győr.
- SZABÓ Csaba – SZIGETI László, szerk. (2008): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948*. (A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008) Új Ember, Bp.
- SZEMERSZKI Marianna (1992): Tanárok az egyházi iskolákról. *Educatio*, 1. évf. 1992/2., 345–348.
- SZIGETI Jenő (1992a): Iskola, egyház-verseny. *Educatio*, 1. évf., 1992/2., 258–259.
- SZIGETI Jenő (1992b): Az egyházi iskolák kérdése-belülről. In: SZIGETI Jenő, SZEMERSZKI Marianna és DRAHOS Péter (szerk.): *Egyházi iskolák indítása Magyarországon. – Kutatás közben*. Oktatókutató Intézet, Bp., 5–11.
- TOMKA Mikós (1992): Vallás és iskola. *Educatio*, 1. évf., 1992/1., 13–25.
- TOMKA Miklós (2005): A felekezeti oktatásügy társadalmi megítélése. *Educatio*, 14. évf., 2005/3., 492–501.
- VÖLGYESI Zoltán (2011): A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. *Mediárium*, 5. évf., 2011/4., 25–34.

FEKETE CSABA

A Melius Juhász Péterről alkotott kép változásai

Debrecen híres prédikátorának hiteles arcképét nem ismerjük. Mégis maradt ábrázolás, amelyről azt állították a huszadik század első évtizedeiben, hogy megörökítette Melius Juhász Péter (1532–1572) arcvonásait, holott már akkor sem számított ez megalapozott nézetnek. Főként azért, mivel Melius Juhász Péter születési idejét 1515 tájára keltezték, tehát majdnem két évtizeddel idősebbnek tekintették, mint amilyen valósággal volt.¹ Melius pályaképét – hasonlóan ábrázolásához – egészen másként értékelték korábban, mint amilyennek mutatja az utóbbi, immár csaknem egy évszázada fokozatosan kibontakozó kutatás, amely feltárja műveinek tartalmi összefüggéseit.

Arcmása és szobra

Fölfelé igyekezve a kétszáz évesnél idősebb falépcsőkön az Oratorium és a Nagykönyvtár szintjére, el sem kerülheti a Debreceni Református Kollégium látogatója, hogy magán érezze Melius Juhász Péter villámló kék szemét. Éltés férfiúként festette meg az 1938-ban, a Kollégium négyszáz éves jubileumára készült freskó-sorozat kezdő képén Gáborjáni Szabó Kálmán, a Kollégium rajztanára.² Megrögzött meggyőződés az oka ennek az ábrázolásnak, nem hiteles példa. Egykor nem hitték el, hogy kitelhetett a Meliuséhoz hasonló léptékű életmű és hatás a korán elhunyt ifjútól, alig másfél évtizedes munkálkodása nyomán.

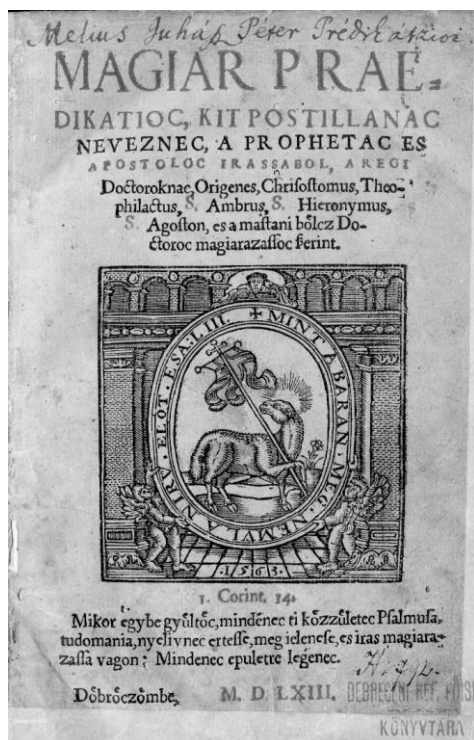
¹ Zoványi Jenő (1865–1958) 1934-ben összegezte a korábbi vitát, és elutasította a korai születési évet. Vö.: ZOVÁNYI Jenő (1934): Még egyszer Melius Péter születési idejéről. *Protestáns Szemle* 43 (1934), 165–167.

² Gáborjáni Szabó Kálmán (1897–1955) külön jelmondatot is választott minden freskóhoz, az első kép alatt ezt a Melius-idézetet olvassuk: „Aki Istentől van, Isten ígéjét meghallja”.

Megfelel ennek a meggyőződésnek, hogy a freskón haja és szakállja őszbe csavarodott.³ Mintát három évtizeddel korábban talált néhány értelmező a Melius-féle *Magyar praedikatio*c (1563) címlapján látható zászlós bárányt ábrázoló fametszet díszes keretének felső részén. Idősebb Komlóssy Arthur ügyvéd, városi jegyző a városi nyomda felügyelője volt és pártolta a művészeteket. Elragadtatva állapította meg a reformátor ruhájának színét és szabását is az elnagyolt metszeten. Néhány évvel később folytatta az elemzésnek, vagy inkább beleképzelésnek ezt a vonalát a művészettörténetben is járta Pap Károly irodalomtörténész. Ő szintén elég sokat belelátott a fametszetbe, és Melius születésének korai datálását fogadta el.⁴

1934-ben Füredi Richárd szobra a Debreceni Egyetem előtti parkban szintén nem ifjúként ábrázolja Meliuszt a város reformációjának kezdetén. Jelzi mégis az eltérő vélekedés jelenlétét, minthogy Zoványi főntebb említett írása is ebben az évben jelent meg, nincs a szobor talapzatán más, csupán Melius halála éve, születési évének helye üresen maradt.⁵

*A Melius-féle Magyar praedikatio*c
(1563) címlapja

³ Id. Komlóssy Arthur (1848–1910) 1908-ban szökének vélte, s még a ruha színét belelátta a fametszetes díszbe. Vö. KOMLÓSSY ARTHUR (1908): *Kísérletek Méliusz Péter arcképe vagy ábrázolatának felfedezésére vonatkozólag*. In: ZOLTAI Lajos muzeumőr jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről. Debreczen szabad királyi város Muzeuma, Debrecen, 27–33.

⁴ Pap Károly (1872–1954) az ülve prédikáló Kálvinhoz hasonlította. Lásd: PAP Károly (1913): Méliusz Péter arcképe. *Irodalomtörténet* 2 (1913), 357–367.

⁵ FÜREDI Richárd (1873–1947) szobra a Csikesz Sándor (1886–1940) debreceni teológiai tanár tervezte négyszázados évforduló ünnepi kereteibe illeszkedett.

Eltelt negyven esztendő, végül Botta István a hazai reformáció korai szakaszát kutatva a hetvenes években adatot talált arra, hogy a debreceni reformátor születési éve 1532 lehet, nem majdnem két évtizeddel korábbi, mint ahogyan többen terjesztették.⁶ Révész Imre évszámot még nem ismert. Eltérő meggyőződését arra alapította, hogy a cseh-morva atyafiak 24 év körüli ifjúnak tekintették Meliust.⁷ Az sem volt ismeretlen, de az arcképet nem helyettesíthetett, és nem is sugallt, hogy Debreceni Joó Jánosnak, Balassi alumnusának a Károlyi Péter menyegzőjét (1569) ünnepi költeménnyel (epithalamium) tisztelő kortárs diákköltőnek egyik görög nyelvű sorában szép férfiként említette Meliust.⁸

Jelen volt még egy másik, szintűgy találgatásnak köszönhető adalék is az egykori közvélekedésben, a tudományos álláspontból máig nem tűnt el. 1929-től Melius sógorának, Literatus Ferencnek (Franciscus Literati) tulajdonította a Váradon 1566-ban megjelent énekeskönyv⁹ fametszetes címlapját S. Szabó József kollégiumi tanár, a kötet szerkesztésével együtt.¹⁰ Újabb kutatás eredménye, hogy működött akkor egy bizonyos Lőrinc deák, Laurentius Fronius brassói szász fametsző és nyomdász. Több nyelven megjelent művek fűződnek munkásságához. Inkább az ő neve rejtőzhet a kezdőbetűk mögött, aki azonban aligha végzett szerkesztői munkát, bár tudhatott

⁶ Melius Nádasdy udvarában bukkant föl 1543-ban. Vö.: BOTTA István (1978): *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányjai elkülönülésének kezdete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 52.

⁷ RÉVÉSZ Imre (1938): Méliusz Péter levélváltása a cseh-morva atyafiakkal. *Theológiai Szemle* 1938, 251–262.; 1939, 35–40.

⁸ RMK III 593; egyetlen példánya TtREK Nagykönyvtára, Rmk 392; PAP Károly i. m. nyomán megemlíti a verset KATHONA Géza (1967): *Méliusz Péter és életműve*. In: BARTHA Tibor (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.) Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 182.

⁹ RMNy 222. Hubert Gabriella (Schulek és Czeglédy nyomán) kétségesnek tartja ugyan S. Szabó feltételezését, és Schulek nyomán Froniust is említi, de sem a metsző, sem a szerkesztő személyét nem tekinti végleg eldöntöttnek. Vö. H. HUBERT Gabriella (2004): *A régi magyar gyülekezeti ének*. (Historia Litteraria, 17.) Universitas, Bp., 115.

¹⁰ S. Szabó József (1862–1944) gimnáziumi tanár, szerkesztő, irodalmár 1929-ben fogalmazta meg, és később többször ismételte nézetét. Vö. S. SZABÓ József (1929): Ki volt az 1566-ik évi váradi énekeskönyv emendátora? *Debreceni Szemle* 1929, 350–351.

magyarul. Az énekek kezdőszavaival nyelvileg nem teljesen egyező mutatót is valaki más állíthatta össze.¹¹

Nem minden nyomdász végezte vállalkozását Heltai vagy Bornemisza módján, legtöbbjük hozzálátott és mihamar kiszedte azt a kéziratot, amit kézbe kapott. A megnevezett sógorról csupán némi közvetett adatunk van. Tanult ember volt, azaz intézhette a nyomtatást. Schulek Tibor kimutatta állítólagos szerkesztésének hiányosságait. Czeglédy Sándor debreceni professzor, hazai kéziratos graduáljaink egyik első kutatója, évekkal a Huszár Gál első énekeskönyvének fölbukkanása előtt, 1967-ben már nem törtélandzsát az énekeskönyvet szerkesztő sógor azonosítása mellett.¹² Nincs egyetlen korabeli adatunk sem, amely igazolná a debreceni énekeskönyvek közül bármelyikről, hogy Meliusz Juhász Péter volt a kiadója vagy szerkesztője, hiába tekintették így hagyományosan. Adatok hiányában nem hiba a következtetés és feltételezés. A kutatás folyamatában viszont meg kell mondanunk, ha nincs korabeli adat.

Napvilágot láttak tehát már a *Studia et Acta*, illetve Meliusz munkáinak hasonmás kiadásai előtt eltérő vélemények és tisztázott adatok. 1967-ben, az 1567. évi debreceni zsinat évfordulóján Bíró Lajos (1927–2010) festőművész-től képet rendelt az egyházkerület a 75×75 mm-es elnagyolt fametszetes dísz nyomán, amelyen bal kézzel könyvet ír egy írópulton könyöklő férfialak. Azaz hiába tárult fel lassan a valós helyzet, szívósan tovább élt az évtizedekkel korábbi meggyőződés. Az átértelmező, félköralakú olajfestményen nem ír, hanem valamilyen könyvet fog két kézzel, lesütött szemmel olvas, nem ránk tekint az éltesebbnek vélt debreceni reformátor. A metszet eredetijét, vagy mintáját a vándornyomdász Bécsből hozhatta. Látható máig a Stephansdom egyik síremlékén a lehetséges és sugalló minta, tudós férfiak megszokott ábrázolása, vakárkádós háttérben. Debrecen városi nyomdá-

¹¹ Személyét Binder és Huttmann 1971-ben nagy valószínűséggel azonosította. Vö. Paul BINDER–Arnold HUTTMANN (1971): *Laurentius Fronius ein Kronstaedter Buchdrucker, Holzschnittmeister und Mahler des 16. Jahrhunderts*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 14 (1971/1), 41. Lásd ennek a kutatási eredménynek az alkalmazását a váradi énekeskönyv összefüggésében: FEKETE Csaba (2010): L. F. mester nyomában. *Magyar Könyvszemle* 126 (2010/1), 56–65.

¹² CZEGLÉDY Sándor (1967): *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége*. In: BARTHA 1967, 355–391; 321.

szának alkalmazott metszete nem független Melius személyétől, ámde alkalmazásával a nyomdász a reformátor tudós rangját jellemezte, nem pedig arcvonásai megörökítésével próbálkozott. Hasonlóan más (többek között evangélistákat ábrázoló) metszetekhez az eredeti metszet kopásáról és megújításáról tanúskodik az is, hogy jobbról balra megfordult a kép, Hoffhalter nyomtatványain ez a címlapon ismételen használt zászlós báránnyal is többször megesett, tehát így lett balkezes a tudós személy, ha ír.¹³

Alkotó és alkotás

Még ez sem elég a 20. századi megítéléshez. Unitárizmusra való áttéréssel magyarították Raphael Hoffhalternek,¹⁴ a Huszár Gál utáni első debreceni nyomdásznak az átköltözését Váradra, aki Bécsből települt hazánkba. A Habsburg zsoldos Székely Antal felégette, feldúlta, kirabolta, ezért éhínséggel küzdött a szabad királyi város, kényszerből eltávozott a nyomtató műhely. De nem áttérés vagy Meliussal összeütközés miatt, hanem azért, hogy a debreceni reformátor által fordított bibliai könyvet nyomtassa. János Zsigmond fejedelem eleinte annyira kedvelte Meliust, hogy házat és szőlőt adományozott neki Váradon, bár a diploma erről csak a következő évi hitvitá után kelt.¹⁵ Vélhetjük erre tekintettel, hogy alkalmas körülmények között működött Raphael Hoffhalter kéziszajtója, el is készült Melius bibliafordító programjának egyik fennmaradt tanúja, Jób könyve magyarul.¹⁶

¹³ Lásd: FEKETE Csaba (2008): Melius Juhász Péter hitelesnek vélt arcképéhez. *Magyar Könyvszemle* 124 (2008), 170–180. További részleteket feltárt BÁNFI Szilvia (2015): *Kit ábrázolhatott a debreceni városi nyomda első nyomdászjelvénye, avagy Debrecen város címere?* In: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond – OLÁH Róbert (szerk.): „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. *Emlék-könyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 168–177.

¹⁴ Rudolph Hoffhalter (1525/1530–1568) lengyel származású vándornyomdász. Munkáira lásd az RMNy tételek összegzését, továbbá V. ECESEDY Judit – SIMON Melinda (2009): *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1488–1800. Hungarian printers' and typographers' devices, 1488–1800*. OSzK, Balassi, Bp., 97, 100–101.

¹⁵ KATHONA i. m., 183.

¹⁶ RMNy 192A

A szárnyra kelt legendák háttérében évtizedekig elsikkadt a valódi adatok és összefüggések kutatása, Melius Juhász Péter műveinek fáradságos és aprólékos vizsgálata, ahelyett, hogy kellő kritika nélkül életrajzi adalékokra összpontosult volna az érdeklődés.

Révész Imre egyháztörténész, későbbi püspök summásan megállapította, hogy Kálvin hatása jóformán nem is fedezhető fel Melius Juhász Péter vitatkozó prédikációiban, vagy éppen kátéjában. Ez részben igaz ugyan. Mégis módosult, ha nem is mindjárt összességében, mikor néhány évtizeddel később Schulek Tibor rábukkant – több máig ismeretlen munka töredékének társaságában – néhány levélre Kálvin *Genfi Káté*jának magyar változatából.¹⁷ Azaz Melius nem csupán ismerte, ki is adta magyarul Kálvin munkáját pár-száz példányban. A példányok elrongyolódtak, aztán teljesen eltűntek, a kiadásnak nyoma sem maradt. A *Genfi Káté* a 17. század végén ismételten megjelent Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában (Kolozsvár, 1695), Zilahi István fordításában.¹⁸

Bucsay Mihály a Melius saját kátéjának kiadása és feldolgozása révén létező kálvini hatásra mutatott rá sok teológiai részletben, de azt is hangsúlyozta, hogy ez egyáltalán nem korlátozta Melius alkotókészségét. Annyira eredeti gondolkodó és önálló személyiség volt a debreceni reformátor, hogy nem volt szüksége arra, hogy epigon módján alkosson.¹⁹ Ízig-vérig prédikátor volt, aki fordítóként is belemagyarázott a magyarul megalkotott bibliai versekbe, nem csupán a lapszéli glosszákból mondta el véleményét, utalva korának hazai eseményeire. Fordításában is hol latin kommentáló félmondatokkal, hol héber szavakkal értelmezett. Mondhatnánk, távolról sem szabatosan, egyáltalán nem humanista normák szerint fordított, de igen érdekesen. Élőszóban, a szószéken ennél többet is megengedhetett magának, ez is bizonyosan része egykori személyes hatásának. Egyedisége miatt nem nagyon volt közvetlen folytatója bibliafordítói munkásságának, a bibliai

¹⁷ SCHULEK Tibor (1970): XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970/1–2), 119–129.

¹⁸ Kálvin János (2014): *A' genevai szent gyülekezetnek catechismussa, avagy A' Christus tudományában gyermekeket tanító formátskája.* (Felderítette a fordítót és kiadta a munkát Ósz Sándor Előd.) Partium, Nagyvárad.

¹⁹ Ezt vallja KATHONA (i. m., 185) is, éppen ezért nem szentesíti a „magyar Kálvin” minősítést sem.

könyvek ismételt megmagyarázásának sem. Alig lenyomozható hatásához sorolhatjuk, hogy Debrecen templomaiban ismételten végestelen végig felolvasták magyarul, és végig is magyarázták a teljes Bibliát a 19. század elejéig.²⁰

Jelentős személyiségek életművével kapcsolatban szoktunk beszélni pályaképről. Ezelőtt egy évszázaddal ennek summája volt egy arcképnek képzelt aprócska fametszetes dísz felnagyítása (*illusztráció – a Magyar praedicationok címlapjának részlete*) Debrecen reformátoráról. Fél évszázada kitüntetett helyet foglalt el ennek a nagyításnak olajfestményként való megjelenítése a Református Kollégium dísztermének a gyülekezettel szembe tekintő oszlopdíszes falán (napjainkban az Egyházkerületi Levéltárban látható). Ma Melius képzelt ábrázolása helyét a református egyház címere foglalja el. A módosuló pályaképről új kiadvány is tanúskodik.

Emlékkötet készül Melius Juhász Péter halálának 450. évfordulójára a Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai sorában. Három munkát ad közre (1562, 1564, 1571), folytatva a harmadik évezredben a *Studia et Acta* köteteivel fél évszázada elkezdett munkálatokat, mindegyiket hasonmással, kísérő tanulmánnyal. Kettő fordítás, a harmadik kiegészített és helyreállított szövegkiadás.

Az első mű²¹ hitvitázó és cáfoló dialógus, a hozzá csatolt első magyar nyelvű református imádságos könyvvel. Helyreállítja és kiegészíti a szöveget a Teleki-Bolyai könyvtár (Marosvásárhely), a British Library (London) valamint az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) csonka nyomtatványai és kéziratos másolata alapján, Oláh Róbert kísérő tanulmányával. A

²⁰ Vö. ennek részletes feldolgozására CSORBA Dávid (2011): *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa.* (Speculum Historiae Debrecinensis.) Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Kálvin Kiadó, Bp.

²¹ MELIUS JUHÁSZ Péter–SZEGEDI Gergely (1562): [1] *A kereztienec nyomoruságokban valo vizgatalasoknak es könyörgessek igaz modgya ...* [2] *Az hitről es az kereztienesegről valo vetekedes.* Huszár Gál, Debrecen. RMNy 183.

második mű²² református védekezés és vitairat a szász lutheránus Matthias Hebler munkája és a német lutheránus akadémiák vélekedését 26 tisztázó tételben elhárítva. Magyarra fordította Salánki József, átnézte és jegyzetekkel ellátta Mikó Gyula, a kíséző tanulmányt Fekete Csaba írta. A harmadik mű²³ hitvitára készült irat és tételek az antitrinitárius Giorgio Blandrata, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ellen. Egyetlen példánya, amelynek címlapján Melius a munkát saját kezűleg a genfi Theodorus Bézának ajánlotta, a Reformációtörténeti Múzeumban (Genf) található. Szabadi István fordításában és tanulmányával jelenik meg, kíséző tanulmány járul hozzá a Beza levelezését is kiadó Béatrice Nicollier tollából.

Bíró Lajos festménye (1967)

²² MELIUS JUHÁSZ Péter (1564): *Apologia et abstersio ecclesias Debrecinensis a calumniis*. Török Mihály, Debrecen. RMNy 199 [2].

²³ MELIUS JUHÁSZ Péter (1571): *Institutio vera de praecipuis fidei articulis ... Propositiones sumtae ex Verbo Dei de additae institutionibus principi Transylvaniae dedicatis*. Komlós András, Debrecen. RMNy 300 [1]–[2].

IRODALOM

- BÁNFI Szilvia (2015): *Kit ábrázolhatott a debreceni városi nyomda első nyomdászjelvénye, avagy Debrecen város címere?* In: GÁBORJANI SZABÓ Botond – OLÁH Róbert (szerk.): „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 168–177.
- BINDER, Paul – HUTTMANN, Arnold (1971): *Laurentius Fronius ein Kronstaedter Buchdrucker, Holzschittmeister und Mahler des 16. Jahrhunderts*. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 14 (1971/1), 37–49.
- BOTTA István (1978): *Méliusz Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CZEGLÉDY Sándor (1967): *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége*. In: BARTHA Tibor (szerk.): *A Második Helvét Hitvalás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.) Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 355–391.
- CSORBA Dávid (2011): *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. (Speculum Historiae Debrecinensis.) Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Kálvin Kiadó, Bp.
- ECSEDY Judit, V. – SIMON Melinda (2009): *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1488–1800, Hungarian printers' and typographers' devices, 1488–1800*. OSZK – Balassi Kiadó, Bp.
- FEKETE Csaba (2010): L. F. mester nyomában. *Magyar Könyvszemle* 126(2010/1), 56–65.
- FEKETE Csaba (2008): Meliusz Juhász Péter hitelesnek vélt arcképéhez. *Magyar Könyvszemle* 124 (2008), 170–180.
- H. HUBERT Gabriella (2004): *A régi magyar gyülekezeti ének*. (Historia Litteraria, 17.) Universitas, Bp.
- KATHONA Géza (1967): *Méliusz Péter és életműve*. In: BARTHA Tibor (szerk.): *A Második Helvét Hitvalás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.) Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 105–192.
- KÁLVIN János (2014): *A' genevai szent gyülekezetnek catechismussa, avagy A' Christus tudományában gyermekeket tanító formátskája*. (Felderítette a fordítót és kiadta a munkát Ősz Sándor Előd.) Partium, Nagyvárad.
- KOMLÓSSY Arthur (1908): *Kísérletek Méliusz Péter arcképe vagy ábrázolatának felfedezésére vonatkozólag*. In: ZOLTAI Lajos muzeumőr jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről. Debreczen szabad királyi város Muzeuma, Debrecen, 27–33.

- MELIUSZ JUHÁSZ Péter–SZEGEDI Gergely (1562): [1] *A kereztienec nyomoruságokban valo vigasztalásoknak es könyörgessek igaz modgya ...* [2] *Az hitről es az kereztienesegről valo vetekedes.* Huszár Gál, Debrecen. RMNy 183.
- MELIUSZ JUHÁSZ Péter (1564): *Apologia et abstersio ecclesias Debrecinensis a calumniis.* Török Mihály, Debrecen. RMNy 199 [2].
- MELIUSZ JUHÁSZ Péter (1571): *Institutio vera de praecipuis fidei articulis ... Propositiones sumtae ex Verbo Dei de additae institutionibus principi Transylvaniae dedicatis.* Komlós András, Debrecen. RMNy 300 [1]–[2].
- PAP Károly (1913): Méliusz Péter arcképe. *Irodalomtörténet* 2 (1913), 357–367.
- RÉVÉSZ Imre (1938): Méliusz Péter levélváltása a cseh-morva atyafiakkal. *Theológiai Szemle* 1938, 251–262.; 1939, 35–40.
- SCHULEK Tibor (1970): XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970/1–2), 119–129.
- S. SZABÓ József, S. (1929): Ki volt az 1566-ik évi váradi énekeskönyv emendátora? *Debreceni Szemle* 1929, 350–351.
- ZOVÁNYI Jenő (1934): Még egyszer Meliusz Péter születési idejéről. *Protestáns Szemle* 43(1934), 165–167.

MÓDIS LÁSZLÓ

„az úr beszédre nyitotta a szamár száját”

Ószövetség és népmese. Bálám története és a mese morfológiája

Bibliai történetek, mítoszok és mesék

A dolgozat célkitűzése, hogy egy mesék (az orosz varázsmesék) vizsgálatán keresztül kidolgozott morfológia alkalmazhatóságát megvizsgálja egy bibliai szövegen, nevezetesen a Bálám történetén. Ez felveti azt a kérdést, hogy lehetséges-e a kétfajta szöveg vizsgálata egyazon módszertan segítségével. A bibliai történetek és a mesék mellett érdemes még néhány szó erejéig foglalkoznunk a mítoszokkal is, hiszen a mítosz nagyban hasonlít mindkét tárgyalt műfajhoz. Jelentőségüket az is emeli témánkban, hogy van olyan elmélet, miszerint a mesék a mítoszokból alakultak ki.

A legszembeötlőbb közös vonás a három szövegtípus között (szándékosan nem használom a műfaj szót, hiszen a Biblia rengeteg műfajt tartalmaz és van, aki a mítosz műfaj voltát is vitatja¹), hogy történetet beszélnek el. A történet egy olyan megismerési lehetőség az emberi elme számára, amitől sajnálatos módon egyre inkább megfosztjuk magunkat, helyét mindinkább átveszi a leíró, racionális, objektív megismerés.

Ez a *mítoszon* és a *logoszon* keresztüli megközelítés nem ismeretlen az ókori görög filozófiában sem; Platón *Prótagorasz* című művében megteszi ezt a különbségtételt.² A tudásátadásnak e két módját Assmann így mutatja be: „A (normatív) bölcsesség az élet formáit (szokásokat, erkölcsöket) formálja

¹ „Vagyis a mítosz nem egy irodalmi műfaj, hanem bizonyos világlátás, világról alkotott elképzelés, amely többnyire az elbeszélés formáját öltötte.” BOLDIZSÁR Ildikó (2010): *Meseterápia: Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Magvető, Bp., 70.

² PLATÓN: *Prótagorasz* (ford.: Faragó László), 10. szemelvény.

<https://docplayer.hu/174342620-Platon-protagorasz-farago-laszlo-forditasa-i-szokratesz-baratja.html>

és alapozza meg, a (formatív) mítosz ezzel szemben az élet értelmezésének vet alapot.”³ A történetmondás, az elbeszélés a Szentírástól elválaszthatatlan; ezt szépen alátámasztja az a keret, ami a kánont közrefogja: a világ teremtésével kezdődik és újjáteremtésével ér véget, s a kettő közt találjuk az *üdvőtörténet* hömpölygő folyamát.

A mítoszok abban hasonlítanak a Szentíráshoz, hogy egy kanonizált világképhez, világnézethez tartoznak, funkciói közt pedig explicit módon fellelhető a világ keletkezésének és – Cicero után szabadon – az istenek természetének bemutatása, valamint annak a közösségnek az eredettörténete, amelyben a mítoszt mesélik. Ezen felül a mítoszok feltételeznek valamilyen erkölcsiséget és társadalmi normákat, melyek az istenek szándékából, a dolgok előállításának módjából adódnak.

A mesék vizsgálatát az teszi nehezebbé, hogy nagyon nehéz a fogalmát meghatározni, valamint hogy nem egyértelmű a belőlük kirajzolódó világkép akár egy kultúrkörben sem. Éppen ezért nehéz a mese műfaji sajátosságait is leírni, hiszen ezt számos tudományágban készült temérdek kutatás definícióinak szintézisével lehetne teljességet közelítő igénnyel leírni, ami messze meghaladja ennek a dolgozatnak a határait. A kérdés leegyszerűsítése érdekében Boldizsár Ildikó definícióját használjuk, aki meseterápiás módszere kidolgozásakor nagyban támaszkodott Propp morfológiájára: „A mese egy egységes és egylényegű világ részeként az egyetemes szellemi tanítások áthagyományozásának egyik eszköze, amely létfontosságú információkat közöl a világ működéséről, az ember életfeladatairól, megküzdési módjairól, arról, hogy a rend elveszíthető és újra megtalálható.”⁴ Fontos megjegyezni, hogy az egységes és egylényegű világ nem az egységes transzcendensről alkotott (mitológiai) világképet jelenti, hiszen ez természetesen nem jellemző a világ összes meséjére. A definíció a mesék egységes szellemiségére, igazságára és bölcsességére vonatkozik.

³ ASSMANN, Jan (2013): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában* (ford.: Hidas Zoltán). Atlantisz, Bp., 18, 30. (Idézi: KUSTÁRNÉ ALMÁSI Zsuzsanna (2019): A mesék és a történetmondás szerepe és jelentősége a bibliai hagyományban. *Studia Litteraria*, 58. évf., 2019/1–2.

⁴ BOLDIZSÁR Ildikó (2016): *Életválságok meséi. Mesekalauz útkeresőknek*. Magvető, Bp., 24.

A mese és a bibliai (ószövetségi) elbeszélés összevetésekor szembetűnő különbség, hogy míg az előbbi a világ minden táján létrejött valamilyen formában, addig az utóbbi nagyon szorosan kötődik egy kultúrkörhöz, nevezetesen az ókori Izráel népéhez. A mesék eredetéről az alábbi elméletek születtek: a mesék őshazája India, mesék mindenütt keletkeztek, a mese hazája a lélek, a mese az álommal rokon és a mesék a mítoszokból lettek.⁵

Amint a fentiekből látszik, a mese és az Ószövetség történetei között számos műfaji különbség azonosítható. Az összehasonlítás alapja mégis egy nagyon fontos metszési pont lehet, ez pedig a műfajt alkotó szövegek szakralitása. A mesék szakralitásával Bódis Zoltán *Mese és szakralitás* című tanulmányában behatóan foglalkozik.⁶

Az írás két elméletről számol be a mese szakralitásának értelmezésekor. Az első szerint a szakralitás az ember egy korábbi, fejletlen tudatállapota, amely lassan átadta a helyét egy fejlődési folyamat következtében a „magasabb rendű” racionális, logikus tudatformának. Eszerint az elmélet szerint a szakralitás csak az emberiség történetiségének keretei közt értelmezhető (nem az emberre jellemző entitás), a mese pedig a korábbi mitologikus-vallásos tudatforma elemeit őrzi töredékesen. „A mese részben a szakrális tudatformák hanyatlásának eredménye, s ahol a szakrális tudatforma már nem képes egységes és állandó mitologikus-vallásos világkép megteremtésére-fenntartására, ott megnő a képzelet szerepe, megindul a fikcionalizálódás, a mesévé válás folyamata.”⁷

A másik közelítés alapja, hogy a szakralitás az emberi tudat sajátossága, ezért a mesék a szakrális tudatformákhoz természetesen kapcsolódhatnak. Eszerint a mesék nem töredékesen hordozzák a szakrális tudatformák elemeit, hanem „épp a szakrális tudatformának egy általánosabb érvényű jelenségeiként érthetők meg.”⁸ Ez az elmélet egybecseng a nagy pszichológiai iskolák és azon belül is elsősorban a jungi pszichológia meglátásaival, és ennek az írásnak a szellemiségét is meghatározza. A mese szakralitása eszerint több a mesékben található „explicit” szakrális elemek, motívumok gyűjtemé-

⁵ BOLDIZSÁR 2010, 65.

⁶ BÓDIS Zoltán (2004): *Mese és szakralitás*, *Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

nyénél. Bódis megállapítása szerint „A mese és szakralitás a kommunikáció szakrális jellegzetességeiben kapcsolódhat össze, amelynek lényege az önmegértésben – az autooesisben – ragadható meg. A mese, a mesélés a nyelv azon állapotát engedti látni, amely az üzenetközvetítő funkción, a világértelmező szerepen túlrá, a nyelvnek, s a nyelvben megragadható *létnek az önfeltárása felé mutat.*”⁹ A lét önfeltárása a mesékben és Isten önkijelentése az Ószövetségben a nyelven keresztül olyan közös alap, amely indokoltá teszi a lent részletezett elemzést.

A mesék és az Ószövetség összevetéséhez érdekes adalék, hogy a Szentírásban két helyen is elhangzik egy rövid, de teljes mese (Bír 9,7-21 és 2Kir 14,9 (és az azzal párhuzamos 2Krón 25,18)), de ezeken felül is számos mesei elem található a Bibliában. Ezen felül a mesemondás olyan szerves hagyomány a közel keleti kultúráknak, ami az ókori zsidóság számára sem volt ismeretlen.¹⁰

A mese morfológiája

Vlagyimir Jakovlevics Propp 1928-ban adta ki *A mese morfológiája* című tanulmányát, amely azóta az elbeszéléseleméletek hivatkozási pontjává vált. A folklorisztika történetben nincs még egy olyan könyv, amely olyan utat járt be, mint Propp könyve. Megjelenése után 30 évvel kezdte világhódító útját, mikor angolra lefordították, ellentétben a többi szakkönyvvel, melyek általában 30 évesen válnak elavulttá. Kultúránkat meghatározó szerepét mi sem mutathatná jobban, hogy a *Csillagok háborúja* és az Indiana Jones filmek rendezője, George Lucas *A mese morfológiájából* írta szakdolgozatát és filmjeihez is felhasználta annak „receptjét”.¹¹

⁹ Uo.

¹⁰ OZ, Ámosz – OZ-SALZBERGER, Fania (2017): *Zsidók és szavak* (ford.: Szántó Judit). Európa, Bp., 8.; 22–23.

¹¹ DALLOS Edina (2005): *Funkciók, intenciók és attribútumok* (Homage à Propp). *Palimpszeszt*, 2005/június (24.)

http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.)

Propp a saját munkáját úgy határozta meg, mint a „mese lényegi leírását”.¹² Módszere a varázsmesék vizsgálata, varázsmese alatt pedig, profán módon, az Aarne-Thompson-féle mesekatalógus 300–749. tételek alatti meséit érti. A mesék szüzséinek összehasonlítása képezi a munkafolyamat alapját. A mesék alkotóelemeinek kiválasztása a szüzsékből és azok körülhatárolása után azok összehasonlítása következik. Ezek alapján Propp legfontosabb megfigyelése, hogy a mesékben a szereplők sokszor változnak, azonban a funkciók nem, számos esetben ugyanaz a funkció rendelődik a legkülönbélebb szereplőkhöz.¹³ A funkciókról Propp az alábbi téziseket állítja fel vizsgálatainak következtetéseképp:

- I. A mese állandó, tartós elemei a szereplők funkciói, függetlenül attól, hogy ki és hogyan hajtja végre őket. A funkciók a mese alapvető alkotóelemei.
- II. A varázsmesékben előforduló funkciók száma korlátozott.
- III. A funkciók sorrendje mindig azonos.
- IV. Szerkezetileg valamennyi varázsmese egy típusú.¹⁴

Ezután a funkciók részletes leírása következik. Összesen 31 funkciót azonosít a szöveg, ezeket tartalmi okokból nem ismertetjük, de hivatkozunk a bemutatott történet szempontjából releváns funkciókra. Propp megállapítja, hogy ezek a funkciók bizonyos köröket, logikai egységeket alkotnak, azaz egy „funkciócsoport” egy szereplőhöz tartozik. Ilyen funkciók alapján azonosított szereplők (funkciók szerinti szereplőkről van szó, melyek még mindig a mesék számos szereplőjéhez rendelődhetnek hozzá):

1. Az ellenfél (károkozó)
2. Az adományozó (felfegyverző)
3. A segítőtárs
4. A cárkisasszony (keresett személy) és apja

¹² PROPP, Vlagyimir Jakovlevics (2005a): *A mese morfológiája* (ford.: Soproni András). Osiris, Bp., 21.

¹³ PROPP 2005a, 27–32.

¹⁴ Uo.

5. Az útnak indító
6. A hős
7. Az álhős.¹⁵

A funkciók összekapcsolódhatnak egy személyben is (asszimiláció), továbbá a szereplőknek vannak attribútumaik, külső ismertetőjegyeik. Ezek színessé teszik a történetet, azonban nincs akkora súlyuk, mint a funkcióknak.

Az elméleti áttekintés után lássuk a mese morfológiájának alkalmazhatóságát egy konkrét bibliai példán!

Bálám története és annak morfológiai vizsgálata

Az elemzés alapjául választott történet, Bálám története Mózes 4. könyvének 22–24 részében található. Tartalmi okokból a szöveget itt nem közöljük. A történetválasztást annak mesei elemei és a szereplők tartalmas bemutatása indokolja. Fontos szempont volt továbbá, hogy kerek, teljes szöveg, saját kiindulással és végponttal.

Az elemzést valamivel megnehezíti, hogy Bálám története be van ágyazva a pusztai vándorlás nagy történetébe. Azonban ez hozzátesz a munka értékéhez, hiszen éppen ezért több szinten is el lehet végezni az elbeszélés morfológiai vizsgálatát, melyeket be is fogunk mutatni alább. Az első értelmezési szintet pszichológiai-spirituális szintnek, a másodikat üdvtörténeti-teológiai szintnek neveztük el, ezek a meghatározások azonban nagyban átfedik egymást és korántsem kizárólagosak, csupán jobb híján használjuk őket.

1. A pszichológiai-spirituális értelmezési szint

Ezen az értelmezési szinten a történet hőse Bálám. Az ő spirituális útjáról, szemeinek megnyílásáról szól a történet, egy személyes találkozás Istennel és az iránta való engedelmesség története. Ezen az úton Bálám indítja útnak, hiszen ő adja neki azt a megbízatást, hogy átkozza meg Izráel népét. Ugyanakkor az Úr szájából is elhangzik egy útnak indító mondat: *Éjjel eljött Isten Bálámhoz, és ezt mondta neki: Ha azért jöttek ezek a férfiak, hogy elhívjanak téged,*

¹⁵ PROPP 2005a, 78–79.

kelj föl, menj el velük, de csak azt teheted, amit én mondok neked.” (22,20) Később Isten haragra gerjed, amiért Bálám elmegy és az Ő angyala tartóztatja fel Bálámot és szamarát, ezért Istennek mint útnak indítónak valószínűtlen a szerepe. Bálám ellenfele nem más, mint saját vaksága. Bár Bálák tűnik a történetben a „rossz fiúnak”, Bálám egy percig sem küzd ellene, és nem vele kommunikál, hanem az Úrral. Ebben akadályozza meg saját vaksága.

A mesék világában sem ritka, hogy valamilyen intrapszichés ellenféllel kell megküzdenie a történet hőségnek. A segítőtárs szerepét a szamár tölti be, hiszen a csodálatos módon megszólaló szamár segít Bálámnak abban, hogy meglássa az Úr követét és meghallja az Ő üzenetét. Az állat (sokszor a hátságállat), mint segítőtárs, szintén gyakori meseszereplő. Nem csupán csodálatos képességeivel segít, hanem a helyváltoztatásban is. Propp másik, mesékkel foglalkozó művében, *A varázsmese történeti gyökereiben* jegyzi meg, hogy az archaikus mesevilágban a hős még (segítő) állattá tudott változni, ezért segítője saját maga másik létállapota volt. A hős és a segítő tehát funkcionálisan azonos személyek.¹⁶ Bálám segítőjeként a szamár itt is birtokában van annak a képességnek, melyet Bálám *beavatás* útján szerez meg, így tehát történetünket beavató meseként is értelmezhetjük.

Véleményem szerint ez oldja fel a történetben meghúzódó, rendkívül szembetűnő ellentétet is: *„Éjjel eljött Isten Bálámhoz, és ezt mondta neki: Ha azért jöttek ezek a férfiak, hogy elhívjanak téged, kelj föl, menj el velük, de csak azt teheted, amit én mondok neked.”* (22,20) \leftrightarrow *„Isten azonban haragra gerjedt, amiért Bálám elment. Ezért odaállt az ÚR angyala az útra, hogy feltartóztassa.”* (22,22).

Bálámnak az a feladata, az a beavatás célja, hogy belelásson ebbe az isteni működésbe, amit a Szentírásban gyakran tapasztalunk: ami emberi számítás szerint ellentmond egymásnak, annak Istenben megszületik a *szintézise*. Ez fontos spirituális felismerés a szakralitás felé vezető úton. Bálám „megvilágosult” látásáról tanúskodik áldása is; Bálák mindig szándékosan olyan helyre viszi, ahonnan a népnek csak egy részét lehet látni, (22,41; 23,13) ő azonban nemcsak az egész népet látja meg bennük, de a nép jövőjét, s ebben a jövőben azt az ígéretet, hogy ebből a népből fog felemelkedni Jákob csillaga (24,17).

¹⁶ PROPP, Vlagyimir Jakovlevics (2005b): *A varázsmese történeti gyökerei* (ford.: Istvánovits Márton). L'Harmattan, Bp., 162.

Ez a megváltozott látás vezet Bálám viselkedésének megváltozásához és a 24. rész elején olvasható önvallomásához: „Amikor Bálám látta, hogy az tet- szik az ÚRnak, ha megáldja Izráelt, **nem folyamodott többé varázsláshoz, mint azelőtt. A puszta felé fordította arcát, és fölemelte Bálám a tekintetét. Amint meglátta Izráelt törzsenként sátorozni, rászállt az Isten Lelke, példabeszédbe kezdett, és ezt mondta: Így szól Bálám, Beór fia, így szól a férfi, kinek megnyílt a szeme, így szól, aki hallja Isten mondásait, aki látja a Mindenhatótól kapott láto- mást, leborulva, de nyitott szemekkel...**” (24,1–4, kiemelések a szerzőtől).

Az adományozó szerepkörét maga az Úr tölti be, aki adományával, Bálám szemének megnyitásával (22,31) kulcsot ad Bálámnak ellenfele legyőzésé- hez. Fontos különbség a varázsmese és az idézett történet között, hogy míg a mesében valamilyen próbát ki kell állnia a hősnek, hogy az adományozó megajándékozza, itt nincs szó ilyesmiről, sőt, ha az Úr angyalának megjelené- sét próbaként értelmezzük, melynek az a tétje, hogy Bálám észreveszi-e az angyalt, akkor Bálám elbukik az adományozást megelőzően. Ennek a lehet- séges teológiai üzenete, hogy az Úr saját akarata szerint adományoz az em- beri erőfeszítésektől függetlenül.

Ezek azok a proppi, a történetben beazonosítható szereplők, melyeket az alábbi táblázatban foglalunk össze. Előrebocsátjuk, hogy az azonosítások a szerző nézeteit tükrözik, emellett létezhetnek más azonosítási lehetőségek is.

ELLENFÉL	Bálám saját vaksága
ADOMÁNYOZÓ	Úr
SEGÍTŐTÁRS	szamár
CÁRKISASSZONY (KERESET SZEMÉLY)	–
ÚTNAK INDÍTÓ	Bálám
HŐS	Bálám
ÁLHŐS	–

1. táblázat

A történet szereplői az 1. értelmezési szinten Propp funkciói szerint
(saját szerkesztés)

Az alábbi táblázatban azonosítjuk azokat a történeti elemeket (funkciókat), melyeket Propp megállapít a varázsmese vizsgálata során.

II. A hősnek tiltó parancsot adnak. (<i>tilalom</i>)	Isten azonban ezt mondta Bálámnak: Ne menj el velük, ne átkozd meg azt a népet, mert áldott az. (22,12)
III. A tilalmat megszegik. (<i>tilalom megszegése</i>)	Fölkelt tehát Bálám reggel, fölnyergelte a szamarát, és elment Móáb vezető embereivel. (22,21)
VII. Az áldozat hisz a félrevezetésnek, és ezzel akaratlanul is az ellenség kezére játszik. (<i>kézre játszás</i>) ?	Akkor Bálák még több és még tekintélyesebb vezető embert küldött azoknál. Ezek megérkeztek Bálámhoz, és ezt mondták neki: Így szól Bálák, Cippór fia: Ne vonakodj eljönni hozzám! Igen gazdagon megjutalmazlak, és megteszek mindent, amit mondasz nekem. Csak jöjj el, és verd meg ezt a népet rontással a kedvemért! (22,15–17)
XII. A hőst próbának vetik alá, kikérdezik, megtámadják stb. Ez készíti elő a varázserejű eszköz megszerzését. (<i>adományozó első funkciója</i>)	Isten azonban haragra gerjedt, amiért Bálám elment. Ezért odaállt az ÚR angyala az útra, hogy feltartóztassa. Ő a szamarán ügetett, és vele volt két szolgálója is. De a szamár meglátta az ÚR angyalát, ahogyan ott állt az úton kivont karddal a kezében, ezért letért a szamár az útról, és a mezőre ment. (22,22-23a)
XIII. A hős reagál a leendő adományozó tetteire. (<i>a hős reagálása</i>)	Bálám ütni kezdte a szamarat, hogy visszaterelje az útra. (22,23b)
XIV. A varázseszköz a hős birtokába kerül. (<i>varázseszköz elnyerése</i>)	Ekkor az ÚR megnyitotta Bálám szemét, aki meglátta az ÚR angyalát, amint ott áll az úton kivont karddal a kezében. Bálám meghajolt, és arcra borult. (22,31)

XV. A hőst elviszik, eljuttatják vagy elvezetik arra a helyre, ahol keresése tárgya található. (<i>kalauzolás</i>)	Reggel aztán magával vitte Bálák Bálámot, fölvezette Baal magaslatára, ahonnan láthatta Izráel népének egy részét. (22,41)
XVI. A hős és ellenfele közvetlenül összecsap. (<i>küzdelem</i>)	Ezt mondta Bálák Bálámnak: Már többször is hívattalak téged, miért nem akartál jönni? Azt hitted, hogy nem tudlak megjutalmazni? De Bálám ezt felelte Báláknak: Látod, hogy eljöttem hozzád! De nem szólhatok magamtól semmit, csak azt mondhatom, amire Isten indít. (22,37–38)
XVIII. Az ellenség legyőzése. (<i>győzelem</i>)	Bálám megáldja Izráelt. (23. és 24. rész)

2. táblázat

*Bálám történetének proppi funkciói
(saját összeállítás)*

A táblázatból kitűnik, hogy a proppi funkciók megvannak a történetben, és – kevés kivételtől eltekintve – sorrendben is következnek. Ezen túlmenően vannak a Bálám-elbeszélésnek olyan további elemei, melyeket Propp azonosít a mesékben.

Az egyik ilyen mozzanat a *háromszori ismétlődés*.¹⁷ A bibliai történetben Bálák háromszor ígér gazdagságot Bálámnak (kétszer követeken keresztül s egyszer, amikor találkoznak), a szamár háromszor áll meg az úton, az áldás háromszor hagyja el Bálám száját. A másik a *tájékoztatás*, vagyis az a mozzanat, mikor a hős valamilyen formában tudomást szerez a feladatáról.¹⁸ Ezt a történetben az éjszaka eljövő Isten és az Ő anygala végzik el. Bár a tájékoztatás nem önálló funkció, mégis fontos összekötő mesei segédelem.

¹⁷ PROPP 2005a, 73–74.

¹⁸ PROPP 2005a, 71.

2. Az üdvtörténeti-teológiai értelmezési szint

Ezt a történetelemzési szintet az egész pusztai vándorlásba ágyazott szintként definiálhatjuk. Eszerint Izráel népe megérkezik Moáb síkságára, a Jordánon túl, Jerikóval szemben (22,1).

Mint az egész pusztai vándorlásban, ők a történet hősei, róluk szól az elbeszélés. Róluk és Istenről, kettejük kapcsolatáról. Istent azonban nem tekinthetjük a történet szigorú értelemben vett hőségnek, ő adományozói funkcióval kíséri végig a népet, hiszen Ő adományozza az ígéret földjét, a vándorlás nehézségeit és az abból való szabadulásokat is. Ezáltal sokszor rendelődhet hozzá akár az útnak indító, sőt, akár ellenfél funkciója is (*lásd lentebb*).

Ebben a gigászi történetben Bálák a nép ellenfele, Bálám pedig – az Úr segítségével – segítőjévé válik. Az ellenfél azonban a nép történetében sokkal inkább a kísértés, a bűnbeesés, az Úrtól való eltávolodás és az Úrral való kapcsolat megromlása, a segítők pedig az Úr által kijelölt személyek (pl. Mózes vagy Áron).

Az egész exodus azonban olyan hatalmas, hogy messze túlmutat a varázsmese korlátozott funkcióin (*lásd fent*), éppen ezért a varázsmese analízisének módszertanával nem vagy csak nagyon korlátozottan közelíthető.

Következtetések

A pszichológiai-spirituális értelmezési szint alapján elmondhatjuk, hogy Bálám története „jól vizsgázott” varázsmeseként is, hiszen jól azonosítható funkciók találhatók benne, és mutat néhány, Propp által azonosított mesei segédelemet is. A funkciók fent leírt szabályszerűségei is megmutatkoznak a történetben, a funkciók sorrendje is követi a varázsmese morfológiáját, kevés kivételtől eltekintve. Ebből adódóan az sem kizárt, hogy eredetileg mesei szöveg volt az elbeszélés, és így került a szent iratba, bár ez alapján a szerény elemzés alapján túlságosan merész lenne ilyen messzemenő következtetést levonni.

S ugyanilyen fontos szerepe van a különbségeknek is. Az Ószövetség és az egész Biblia történetei alapvető különbségeket is mutatnak a mesékhez képest. Az egyik fő különbség az, hogy a mesék „célja” vagy nem ismert, vagy pedig nem is létezik olyan célkitűzés, melynek eredményeképpen a

mese megszületett. Az Ószövetség szövegei ezzel szemben határozott teológiai céllal és tudatos redakcióval íródtak.

Ebből adódik a következő alapvető különbség: Isten abban is szabad és szuverén, hogy mozogjon a különböző funkciók között; erről ír például Roland Barthes az 1Móz 32 (*Jákob tusakodása*) proppi módszerrel történő elemzése során. Jákob történetében ugyanis Isten az útnak indító és egyben az ellenfél.¹⁹ John Barton pedig így vélekedik erről: „Hogyha a mese jelentése a műfaji sajátosságok függvényéből adódik, akkor ennek a mesének (*ti. a Jákob tusakodásának – a szerző*) a jelentése ezeknek a sajátosságoknak a megcsúfolásából.”²⁰

Barton ezt az izraelita teológia kezdeteitől fogva szigorúan és agresszíven monoteista jellegével magyarázza. Mivel lehetetlen, hogy bármilyen erő meggátolja Isten választott szolgáját (a monoteista szemlélethez adódóan nem létezhet olyan erő, amely vetélkedhet Isten akaratával), ezért az egyetlen lehetséges magyarázat az lehet, ha Jákob magával Istennel tusakodott – még akkor is, ha ez elveszi a történet mesei jellegét, struktúráját és logikáját. Ezért az Ótestamentumban nem is maradhatnak meg a mítoszok és mesék.²¹

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy egy ilyen kis terjedelmű, szerény elemzésből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, ám annyiban vitatkozhatunk ezzel a kijelentéssel, a fenti elemzés alapján, hogy a mesék jelen vannak az Ószövetségben, csak Isten jelenléte átírja a jellegzetességeit. Ez azonban, meglátásom szerint, nem elveszi a mese mesei jellegét, hanem újabb izgalmas távlatokat nyit, melyeket a néprajztudomány és a teológia együttes segítségével lehet felfedezni.

Mindezek alapján kijelenthetjük azt, hogy az ószövetség elbeszéléseinek vizsgálatokor helye van a mesék módszertanán alapuló proppi megközelítésnek is.

¹⁹ Roland BARTHES (1994): *Wrestling with the Angel: Textual Analysis of Genesis 32:23-33*. In: Roland BARTHES: *The Semiotic Challenge*. University of California Press; idézi: John BARTON (1996): *Reading the Old Testament. Method in Biblical Study*. Westminster John Knox Press Louisville, Kentucky, 117.

²⁰ BARTON, i.m., 119.

²¹ BARTON, i.m., 118.

IRODALOM

- ASSMAN, Jan (2013): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában* (ford.: Hidas Zoltán). Atlantisz, Bp.
- BARTHES, Roland (1994): 'Wrestling with the Angel: Textual Analysis of Genesis 32:23–33'.
In: Uő.: *The Semiotic Challenge*. University of California Press, Berkeley.
- BARTON, John (1996): *Reading the Old Testament, Method in Biblical Study*. Westminster John Knox Press Louisville, Kentucky.
- BÓDIS Zoltán (2004): Mese és szakralitás. *Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.
- BOLDIZSÁR Ildikó (2010): *Meseterápia – Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Magvető, Bp.
- BOLDIZSÁR Ildikó (2016): *Életválságok meséi. Mesekalauz útkeresőknek*. Magvető, Bp.
- DALLOS Edina (2005): Funkciók, intenciók és attribútumok (Homage à Propp).
Palimpszeszt, 2005/június (24).
http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.)
- KUSTÁRNÉ ALMÁSI Zsuzsanna (2019): A mesék és a történetmondás szerepe és jelentősége a bibliai hagyományban. *Studia Litteraria*, 58. évf., 2019/1–2., 89–102.
- OZ, Ámosz – OZ-SALZBERGER, Fania (2017): *Zsidók és szavak* (ford. Szántó Judit). Európa, Bp.
- PLATÓN: *Prótagorasz* (ford. Faragó László), 10. szemelvény.
<https://docplayer.hu/174342620-Platon-protagorasz-farago-laszlo-forditasa-i-szokratesz-aratja.html>
- PROPP, Vlagyimir Jakovlevics (2005a): *A mese morfológiája* (ford. Soproni András). Osiris, Bp.
- PROPP, Vlagyimir Jakovlevics (2005b): *A varázsmese történeti gyökerei* (ford. Istvánovits Márton). L'Harmattan, Bp.

BEREK SÁNDOR

Cigányzenészek és cigányzene a *Vasárnapi Ujságban* 1867 és 1896 között (I.)¹

A kutatás tárgya

A kutatás tárgya az, hogy miként mutatták be 1867 és 1896 között Magyarországon a cigányokat/romákat. Ezen belül milyen ismeretekkel rendelkeztek velük kapcsolatban, milyen képzeteket alkottak, milyen cigányképek születtek a *Vasárnapi Ujságban* róluk. (Berek 2018, 5–17; Berek 2019, 28–53; Berek 2019, 231–238; Berek 2021, 300–307; Berek 2018, 27–32; Berek 2020, 69–77; Berek 2020, 339–351) Mindez egy kutatássorozat része, amely a *Vasárnapi Ujság* cigányokkal/romákkal kapcsolatos különböző jellegű dokumentumait tekinti át. Ez magyarázza, hogy a tárgymeghatározás, a kutatás elméleti háttere és módszertana azonosságokat mutat a források feldolgozása során. (Uo.)

A cigány/roma reprezentációk forrásai a *Vasárnapi Ujságban* 1867 és 1896 között a cigányokról/romákkal kapcsolatban megjelent szövegek, képek, festmények, rajzok, fotográfiák. A szöveges források többsége a történeti, társadalomtörténeti, néprajzi, irodalmi, zenei, előadóművészeti és a színpadi diskurzusnak a része. Ezek közül a zenei, a társadalomtörténeti és a néprajzi diskurzus cigányzenéhez és a cigányzenészekhez kapcsolódó reprezentációit tárgyalom. A diskurzusok mindegyikének tárgyai között megtalálható a cigányzene és megtalálhatóak a cigányzenészek. A különféle diskurzusok cigányzene/cigányzenész reprezentációi rendszeresen összekapcsolódnak egymással a forrásokban. (Uo.) Ebből adódóan a reprezentációk közreadásának időbeli sorrendje határozta meg a bemutatásuk sorrendjét, helyüket a szövegben.

¹ A DRHE 2022. április 27-én rendezett *Scientia ac Educatio* konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett, módosított változata. A tanulmány II. része a folyóirat következő számában jelenik meg.

A cigányokról/romákról Magyarországon kialakult képekkel több tudományos munka foglalkozott. A 19. század cigány/roma reprezentációival kapcsolatban több empirikus adalékokban bővelkedő feldolgozás jelent meg többek között a képzőművészeti ábrázolásokról, (Kovács 2009, 72–81; Szöllőssy 2002, 72–81) a színpadi megjelenítésükről, (Szöllőssy 2002, 82–88) az ábrázolások élclapokban közreadott, nagyon gyakran szöveges leírásokkal, különféle történetekkel kiegészített, karikatúrisztikus formáiról (Polyák 2002, 89–96) és a megjelenítés fotográfiai változatairól. (Szuhay 2002, 97–106)

A cigányokról/romákról kialakult megközelítések típusainak rendszerét Dupcsik Csaba írta le, (Dupcsik 2009, 20–28), amelyet ezt követően átdolgozott (Dupcsik 2018, 8–24) Ebben a munkában tipológiájának első változatát használom a 19. században létrejött cigány/roma képek értelmezéséhez és csoportosításához. Eszerint megkülönböztethetünk egymástól esszencialista és strukturalista megközelítéseket egy módszertani, devianciaorientált, leíró és emancipatorikus megközelítéseket pedig egy politikai dimenzió mentén.

A két dimenzió megközelítéseinek összekapcsolódásával a cigányokról alkotott képeknek hat ideáltípusa jön létre: devianciaorientált esszencialista vagy rendészeti, devianciaorientált strukturalista vagy civilizatorikus, leíró esszencialista vagy klasszikus néprajzi, leíró strukturalista vagy klasszikus szociológiai, emancipatorikus esszencialista vagy naiv tudományos és emancipatorikus strukturalista vagy kritikai elmélet. (Dupcsik 2009, 23)

Az 1867 és 1896 között a *Vasárnapi Ujságban* cigányokról/romákról született reprezentációk elhelyezhetőek a megközelítések rendszerében, ezen belül a devianciaorientált strukturalista vagy civilizatorikus, a devianciaorientált esszencialista vagy rendészeti és a leíró esszencialista vagy klasszikus néprajzi megközelítés keretei között. (Berek 2018, 5–17; Berek 2019, 28–53; Berek 2019, 231–238; Berek 2021, 300–307; Berek 2018, 27–32; Berek 2020, 69–77; Berek 2020, 339–351)

A devianciaorientált strukturalista vagy civilizatorikus megközelítés szerint a cigányok/romák tulajdonságai, életvitele különböznek a nem cigányokétól, a különbözőségek a társadalom csoportszerkezetével, a cigányok/romák ezen belüli helyzeteivel magyarázhatóak. (Dupcsik 2009, 23–25) A devianciaorientált esszencialista vagy rendészeti megközelítésben a cigányok/romák tulajdonságai, életvitele különböznek a nem cigányokétól, a különbözőségek a cigányok tulajdonságaival, etnikai, kulturális vagy egyéb tulajdonságaival

és belső viszonyaikkal magyarázhatóak. (Uo.) A leíró esszencialista vagy klasszikus néprajzi megközelítésre az jellemző, hogy a cigányokkal kapcsolatos néprajzi tényeket önmagukban, a nem cigány környezet leírása nélkül adják közre. (I.m. 24)

A cigányzenészek és a cigányzene reprezentációi 1867 és 1880 között

A *Vasárnapi Ujság* 1867-es évfolyamában nem jelent meg cigányzenészekkel és cigányzenével kapcsolatos írás.

1868

1868. május 17-én adták közre *A magyar cigányok...* című rövid tudósítást arról, hogy egyre inkább elismerik külföldön a magyar cigányzenészeket. Míg az előző évben többen Párizsban arattak közönségsikert, „[m]ost Vörös Jansit Györből Sz.-Pétervárra szerződtették, bandája minden tagjának 90 rubelt ígervén havonként.”²

Szintén ebben a lapszámban közölték a *Czigány petíció* című beszámolót. A kolozsvári cigányok nevében vajdáik kérvényt intéztek a minisztériumhoz, hogy „számukra Kolozsvárt külön »czigány alreáltanoda« állíttassék fel, melyben a czigány nemzetség fiai országos költségen becsületes csizmadia, szabó, kalapos stb. mesterekké közvetlenül képeztessenek.”³ A petícióban arra hivatkoztak, hogy „Herodot, Anonymus B. r. n., Pray és Matusik stb szerint a czigány nemzetség már az Ázsiából ki jövetelkor is hű szolgája volt a magyarnak, jelesen ő vonta fel a szabadban táborozó nemzetnek sátrát, ő kovácsolta a nemzetnek a nyilvesszőket, melyeknek záporától Zalán megfuttott, ő fűtta a csatába sietők buzdítására a klárinétot – s ezeknél fogva nagyrésztben a czigány nemzetségnek tulajdonítható, hogy a magyar nemzet mostani hazáját, a téjjel-mézzel folyó Kanaánt meghódíthatta; [...] a jó zenét kedvellő, de mindamellettt kótával nem bíró magyarnak évezredekén át a

² (A magyar cigányok)... *Vasárnapi Ujság*, XV. évf. 20. sz. (1868. május 17. 240.)

³ (Czigány petíció.) *Vasárnapi Ujság*, XV. évf. 20. sz. (1868. május 17. 240–241.)

czigány volt élő kótája.”⁴ A minisztérium a kérvényt átküldte Kolozsvár képviselőtestületéhez, amelynek oktatásügyi szakbizottmánya „hosszas vita után abban a nézetben állapodott meg, hogy miután az ottani főiskolákban vallás és nemzetség különbség nélkül mindenki — tehát a cigányfiu is oktatásban részesülhet, s miután még semmiféle reáltanodával sem bir Kolozsvár, s ha birni fog abban a cigány is bátran tanulhat: peticionált »czigány alreáltanoda« felállítására még idő előtti volna.”⁵

1868. július 5-én jelent meg a *Szerbia állami és társadalmi életéből. III. Fővárosi élet Szerbiában* című hosszabb tudósítás, amelyben a szerbiai cigányok helyzetét és jellemzőinek tartott tulajdonságait taglalták, több párhuzamot vonva a magyarországi cigányokkal: „Ritkán hatolhatnánk végig a Terazián, a valóban fülrepesztő zsibongás- és kábitó tolongásban a nélkül, hogy teknőt, fatálat, kanalakat s több efféle faedényeket áruló vándor cigány-csappal ne találkoznánk. Mindnyája keresztyénnek tartja magát. Mig Szerbiában a félhold uralkodott, közöttök is volt elég mohammedán, de azok vagy elköltöztek a török lakossággal együtt, vagy ha tán ott maradtak is, most már keresztyéneknek vallják magokat, azon általános ismert s hazánkban is hiven követett elvöknél fogva, hogy ők mindig azon város vagy falu vallását követik, a melynek határán ideiglenesen, vagy folytonosan tartózkodnak. Sajátságos egy nép ez a cigány! Élénk, vidám s egyszersmind bús-komoly; érzéki, boszuvágyó, a mi mások előtt szent, ő azt semmiben veszi, minden kényelmet megvet s csak is a henyélést kedveli, s mégis mindenre alkalmas és ügyes, a mi különös erőfeszítést vagy kitarást nem kíván. Egyszerű, kezdetleges szerszámaival mindent meg tud csinálni. Nincs foglalkozás, miben őt használni ne lehetne. Törökországban épen úgy, mint nálunk, övék a zeneművészet kizárólagos monopoliuma. De gyakran találkozhatunk cigánynyal a bojárok, pasák és mudirok előszobáiban is, mert mindenütt hasznossá, szükségessé, néha meg épen nélkülözhetetlenné tudja tenni magát, mint lókereskedő, kocsis, kerekes, kovács, lakatos, szabó, mint szolga, szakács, mészáros, tánczmester és — hóhér!”⁶

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ SÁMI Lajos: Szerbia állami és társadalmi életéből. III. Fővárosi élet Szerbiában. *Vasárnapi Ujság*, XV. évf. 27. sz. (1868. július 5. 319.)

1869

1869. március 7-én közölték a *Svájcz honvédfiuk* című nosztalgikus beszámolót, benne a vályogvető-zenész cigány alakjával: „Emlékezzünk mi falusiak, gyermekkorunkban mily ünnep volt ránk nézve egy-egy szombat délutáni kirándulás, ha csak szíkfű, üröm vagy sóskát szedni mentünk is a mezőre; tudjuk: mily kedves az iskolák virgoncz hada előtt ma is egy-egy majális, ha mindjárt csak egy pár vályogverő cigány huzza is előtte.”⁷

1868. április 25-én jelent meg a *Képek a hazai népeletről* rovatban a *Vályogvető cigányok* című hosszabb gondolatmenet a cigányok megélhetési lehetőségeiről és a zenélésből élő cigányok helyzetéről. A cigányok világa a közbeszéd megszokott része: „Nem festettek annyi képet a bibliai dolgokon kívül semmi tárgyról, mint a cigányokról; mégis van festeni való folyvást. Bizony *festői faj* az a cigány. Írni is irtunk rólok eleget, Liszt abbétól vagy Arany Jánostól kezdve le hozzámig; mégis marad irnivaló az utánnunk jövőknek is. Oh drága nemzetség, a mely mindig érdekes vagy! Falusi ember nótádon kesereg, vagy asszonyoddal kötekedik, ha nincs egyéb dolga; kedélyes festő előránt és halhatatlanit; gondos szerkesztő gondja is rád téved, és nem fél, hogy unalmas közleményt ad olvasóinak, midőn rólad közöl ezer-nemtudományadik genret.”⁸ Ezekről az egyszerű cigányképektől azonban a cigányok helyzete jóval összetettebb volt. „Ez a fővárosi faj azt képzei, hogy a cigány csak muzsikálni meg patkót csinálni tud. Pedig hajh, sok mindenfélét dolgozik a cigány, hogy élhessen; mert nagyon ki van terjedve a nemzetség, egy-két kereset kenyere nem elég annak. Aztán, verje meg a Devla! — nem is hagynak már kiváltságul a cigánynak semmit. A hegedűt nagy úr is felveszi, és huzza a többi kisebb vagy nagyobb úrnak pénzért; kovácsolni magyar, oláh, rácz mind megtanul. [...] Azt sem kell tagadni, hogy a cigány sem tanulhatja meg a muzsikát mindenik. Ha nincs a sátorban szerszám, miről tanulja meg. Aztán, mi tőrés-tagadás? az ő keze sem áll rá magától a nyiret-tyüre; tanulni kell azt fáradsággal. Arra pedig nem veti mindenik önkényt a fejét, mikor heverni és a napon sütkérezni fáradság nélkül is lehet. [...] No hát állj neki és dolgozzál állandólag, nemcsak mikor sarkadban vannak;

⁷ Kg.: Svájcz honvédfiuk. *Vasárnapi Ujság*, XVI. évf. 10. sz. (1869. március 7. 130.)

⁸ R-S.: Képek a hazai népeletről. Vályogvető cigányok. *Vasárnapi Ujság*, XVI. évf. 17. sz. (1869. április 25. 228–229.)

azután tanulj meg dolgozni egyebet is mindent, nemcsak a hegedülést, üst-foltozást és vályogvetést! Én tudom, hogy ügyes vagy, mert ismerlek. Kitelik belőled akármilyen jó iparos, ha rászánod a fejedet. Varrj kabátot, czipót, építs házat, faragj asztalos munkát: meglásd, hogy ember lész, mint a többi. Fiad, unokád többre is viheti még. Ezt a jó tanácsot pedig fogadd meg, javaslom, mert ebben a menkő távirdás világban gép veszi ki kezedből eddigi foglalkozásaid legtöbb részét és felkopik az állad. Hegedüdet is mind kevésbé fizetik meg ezután; nem szorulunk csupán a dinom-dánomra; és a zenében is mind kényesebbek az igények, mert halad a művészet. — Haladj hát cigány, te is!”⁹

Szintén a cigányzenészek bizonytalan szociális helyzetéhez, a megélhetés nehézségeihez, a foglalkozásváltás kényszereihez szolgáltatott adalékokat az 1869. május 9-én megjelent *Május elsejéről* című esszé: „A cigány is megjelent minden sarokban, és húzta szegény, ha nem is tánczolt más a saját fogánál. Egyszer van május elseje egy esztendőben; ha nem szerzi meg akkor, a mit akkor kell megszerezni, mikor szerzi meg máskor? Mikor már nem állotta tovább a szegény purdé, s arról is meggyőződhetett, hogy a közönség csak oly fukar a pénzzel, mint a nap a meleg sugarakkal, elhuzódott hazafelé, hóna alá vágott nyirettyűvel és hegedüvel, kárpótolva magát reménységgel, hogy majd a másik esztendő májusa, vagy ennek más napjai kárpótlást nyújtanak a most elfagyott reményekért.”¹⁰

1870

1870. május 15-én jelent meg a *Vasárnapi Ujságban* az *Egy francia utazó déli Magyarországról. II. Vándorcigányok. Favágók. A Bozsnyákok táncza* című élménybeszámoló. Ez a leírás szintén a cigányzenészek differenciált társadalmi helyzetére utal: „Alig tettünk néhány lépést, azonnal egy cigány-banda zenéjének csábító hangjai ütötték meg füleinket. E hangok egy korcsmából jöttek, melyet bizonyos Hadzsi-Aga nevű török épített. Ő volt az egyetlen vagyonosabb müzülmán birtokos az egész kerületben. A korcsmát Hadzsi-Aga bérbe adta egy zsidónak, a ki ott sört, bort és ugynevezett slibovicz-ot, azaz: szilvapálinkát mér. Hadzsi-Aga, kit pedig igen jó müzülmának tartanak, a

⁹ Uo.

¹⁰ RÉTHI Lajos: Május elsejéről. *Vasárnapi Ujság*, XVI. évf. 19. sz. (1869. május 9. 260.)

mint látszik, nem sok lelkiismeretet csinál magának abból, hogy a szomszédokat szeszes italokkal megtraktálja, főképen, miután ezt nem is maga teszi közvetlenül, hanem bérlője által. [...] A szoba háttérében, a fal mellett, két cigány muzsikus játszott, egyik állva, másik ülve, az egyik hegedűn, a másik brügón. A nézők között három-négy muzulmán kényelmesen sörözgett, óriási csibukokból szipákolván; mindenfelé keresztyén parasztok láthatók feleségeikkel, kik a közeli falvakból s néhányan a túlsó partról is átjöttek egy pár órát ellézeni; Brodiban, a mi a szórakozásokat illeti, még nincsenek az emberek elkényeztetve.”¹¹

Ellenpontként ott találjuk azokat a zenészeket, akik Párizsba jártak előadni, mint ahogy az 1870. október 9-én közreadott *Magyar Páris. (Eredeti tudósítás.) London, szept. 30.* című tudósításban is szerepel: „Nemzeti dalaink közül ritkán halhatunk valamit Párisban, kivéve a »Cirque-Napoleon« őszi hangversenyeit, midőn Rákóczi-indulónk a programmból soha sem marad el. Murszka Ilma és Nagy Jakab voltak az egyedüliek, kik ott a mult két évben magyar dallamokat hallattak. Czigányaink élénk emlékezetben vannak még mindig.”¹²

1871

1871. február 5-én adták közre a *Magyar London* című tudósítást, amely külföldön élő magyar zenész cigányokat mutat be az angol fővárosban, a magyar kultúra, a magyar zenei jelenlét nyomai után kutatva: „A zenecsarnokokban (Music Hall) is találkozunk némi magyar elemekkel. Így a »South London Palace« és »Metropolitan Hall«-ban magyarruhás pinczerek szolgálnak, különösen ez utóbbiban oly csinos pitykés, vörösszégelyű barna ujjasban hozzák előnkbe a kávév vagy sört, hogy: egy 48-iki honvédet képzelünk magunk előtt. A »London Pavillon«-ban a zenekar főnöke pedig nem más, mint Sárközy János, ki 1846–47-ben jött Londonba magyar cigány

¹¹ –i–z.–: Egy francia utazó déli Magyarországról. II. Vándorcigányok. Favágók. A Bozsnyák tánca. *Vasárnapi Ujság*, XVII. évf. 20. sz. (1870. május 15. 244–245.)

¹² LIPTAY Pál: Magyar Páris. (Eredeti tudósítás.) London, szept. 30. *Vasárnapi Ujság*, XVII. évf. 41. sz. (1870. október 9. 523–524.)

Magyar Páris. (Eredeti tudósítás.) London, szept. 30. *Vasárnapi Ujság*, XVII. évf. 41. sz. (1870. október 9. 524.)

bandájával hangversenyezni, s míg társai a szabadságharcz kitörésekor haza mentek, ő két más magyar társával Londonban maradt, és most mind hárman együtt a magyar nótákat húzzák legörömebb, melyek itt úgyszólván szükségessé lettek, mivel a szinte aprózott kis lépésekből álló angol tánczba sokat átvittek az angolok közt működő magyar tánczmesterek, különösen a Királyfi testvérek, kik jelenleg itt New-Yorkban vendégszerepelnek. Ott énekelt ez időben Angyalfi nevű új magyar énekes is. Egy, még pedig csupán férfiak részére berendezett »Music Hall«-ba »Hungarian polkát« is hallottam, melyben azonban minden volt, csak magyar dallam nem.”¹³

Az 1871. október 1-én megjelent *Magyar Amerika III. New-York, 1871. szeptember* című tudósítás szintén azt mutatta be, hogy milyen formákban van jelen a magyar kultúra külföldön. „Nemzeti tánczunkat a Királyfi testvérek képviselik, kik Troyban Albany mellett házat vévén, állandó lakosai az Egyesült-Államoknak. Az általuk bemutatott »Pearl of Tokay« (»Tokaj gyöngye«) című ballet köztetszésben részesült.”¹⁴ A tánc, a balett mellett magyar cigányzenére és zenészekre is lett volna igény: „A testvérek idősebbike most Európában van újabb erők szerződtetése végett, szándékában van egy 12 tagból álló magyar cigány zenekart is kihozni, de előre kifejezte aggodalmát, hogy a barna művészeknek aligha leend bátorságuk átjönni, mert már két ízben történt kísérletök nem sikerült. Az »Olympie«-ben egy pár hétig két bécsi szépség »Hungarian polkát« tánczolt, de mely a nagy lengyel-mazurnak elrontott kiadása volt csupán. Magyar bálunk, mint már előbbeni közleményemben említém, minden évben van legalább egy, s ilyenkor a kijönni nem akaró cigányok nagyon elkelnének.”¹⁵

1872

Az 1872. március 3-án közreadott *Képek a svájczai Alpokból. I. A kecskepásztor* című írás bukolikus párhuzamot teremtett a természetközeli állapotban élő kecskepásztorok és a cigányzenészek között: egyaránt megelégedettek az-
zal, amijük van, a helyzetüket magától értetődően elfogadják, nem vágnak

¹³ LIPTAY Pál: Magyar London. *Vasárnapi Ujság*, XVIII. évf. 6. sz. (1871. február 5. 75.)

¹⁴ LIPTAY Pál: Magyar Amerika III. New-York, 1871. szeptember. *Vasárnapi Ujság*, XVIII. évf. 40. sz. (1871. október 1. 503.)

¹⁵ Uo.

másra vagy többre ennél, nagyon boldogok ebben az életformájukban. „Oh boldog pásztorok, a természet nem okoskodó, nem bíráló gyermekei. Csendes és tiszta életök, mint a tó tükre, melyet semmi sem zavar meg! Az élet igaz s keresetlen költészetét a pásztorban találod föl, mert ő folyton a természettel van érintkezésben. Gyermekkorától késő vénségeig pásztorokodik, s soha meg nem unja. Nem vágyik semmi más állapot után. Bele nem ülne akármily fényes életbe. Épen mint a cigány, kinek nagyúri életet ígértek, ha hegedűjéről lemond, meg is próbálta, azonban hamar megunta az uraságot, s ismét hegedűje után vágyott, hogy kedves nótáit huzhassa.”¹⁶

1872. május 26-án jelent meg egy újabb, *Czigány-család* című esszé a cigányok életformájáról. A cigányok a társadalom peremén élnek: „Szegény vándormadarai az emberiségnek, üldözött, megvetett, kinevetett népe az Istennek, kiket be nem fogad tisztességes hajlék, hivatalból kizár az állami rend, kebeléből kitzaszt a társadalom, szegény cigány-család! A falunak is csak vége a tietek, a hol már más becsületes ember nem lakik; ott vertek ti kunyhót, uton-utfélen termő rőzséből, az utárok poshadó sarából, szüket, a mi-ben csak zsúfolva fértek el, roskatagot, mit az első esőnek elmosni, az első szélnek szétzilálni tréfadolog, alacsonyhat, mely nem engedi meg, hogy fejete- ket magasra emeljétek, mint emberhez illő, hajlékot egyetlen nyilással, mely egyszerre ajtó, ablak és kémény. [...] Adót nem fizettek, mert nincs mitől; tanulni nem tanultok, mert nincs kitől, s ha volna is, elüldöznék gyermekei- teket maguk közül a többi gyermekek.”¹⁷ Milyen megélhetési lehetőségei voltak a társadalom peremén a cigányoknak: „Miből éltek, hogy éhen nem haltok valamennyien? Abból a morzsalékból, a mi más ember asztaláról lehull; abból a munkából, mit rajtatok kívül más ember el nem végezne; abból, a mit innen-onnan csellem, ravaszúsággal, orvul eltulajdonítani tudtok. [...] Pedig milyen hasznavehető polgárai tudnátok lenni a hazának! Így is megtanítjátok sirni a magyart, mikor nehéz bú nyomja kebelét s egy könyre lenne szüksége, mely azért köny, hogy könnyítsen a siró fájalmán. [...] Annak van jó dolga egyedül köztetek, a ki lókupeczekkel tilos szállításba

¹⁶ Képek a svájci Alpokból. I. A kecskepásztor. *Vasárnapi Ujság*, XIX. évf. 9. sz. (1872. március 3. 103.)

¹⁷ TÖRS Kálmán: *Czigány-család*. *Vasárnapi Ujság*, XIX. évf. 21. sz. (1872. május 26. 256–257.)

ereszkedik, bűbájos italokat készít hiszékeny embereknek, szennyes kártyából pártát megunt hajadonoknak czifra vőlegényt jósol, malacgot lop; a ki zsindeleyszeget kalapál, az már csak nyomorúságból teszi, mert az előbbiekre nem elég alkalmas. Évszázadok óta halad a világ, és ti megmaradtatok azon a helyen, a hol az első bevándorlás talált. Most is azok vagytok a kik akkor voltatok, félmeztelen, munkátlan, tanulatlan heverő nép, mely arra vár, hogy az anyaföld maga tegye szájába tápláló emlőjét.”¹⁸

Ezzel az általánosnak láttatott helyzettel szemben az 1872. december 8-án megjelent (*Horváth Marczi budai zenetársulata*)... című tudósítás egy külföldön, Németországban, Dániában, Skandinávia városaiban fellépő cigányzenekart mutatott be. Horváth Marczi budai zenetársulatát, amely „a napokban érkezett haza hosszabb külföldi utjáról, dicsőséggel és egy kis pénzzel is. E társulat bejárta Németország, Dánia és Skandinávia főbb városait, s kivált oly helyeken, hol még soha sem hallottak magyar zenét, rendkívüli feltűnést okozott a szabatosság, melylyel a zenekar minden darabot hangjegy nélkül eljátszott. Dánia királya nem akarta elhinni, hogy zenészeink hallás után tanulják be darabjaikat, s ezért az udvari zenekar-igazgató által próbát is tétetett, ki a bandát cigány szokás szerint hangjegy nélkül egy zenedarabra tanította be, melyet Marcziek már két óra múlva a legnagyobb szabatossággal el is játszottak, nem kis ámulására a jelenvolt zenekapacitásoknak. E zenetársulat most csak látogatóba jött haza s nemsokára New-Yorkba indul, hová szerződve van.”¹⁹

1873

Az 1873. október 5-én a *Sátoros cigány* címmel közölt gondolatsor a cigánynak tartott és a civilizáltak gondolt életformát mutatta be, azokat egymás ellentétéként ábrázolva. Ebben a magyarországi cigányság és a cigányzene magától értetődően szoros kapcsolatban van egymással. Része a Monarchia Magyarországáról, a magyarokról alkotott nemzeti heterosztereotípiáknak. „Furcsa egy nemzet az a magyar – mondá a közkiállítási jury Budapestre lerándult tagjainak egyike – egy külön nemzet kell neki, hogy összetört cserépedényeit

¹⁸ Uo.

¹⁹ (Horváth Marczi budai zenetársulata)... *Vasárnapi Ujság*, XIX. évf. 49. sz. (1872. december 8. 622.)

vaszernával összefoltozza – a drótos tót, – és egy másik külön nemzetet tart a végből, hogy az neki muzsikáljon, – a cigányt. Az igaz, hogy szent István koronájának valamennyi nemzetisége között ez az egy csak az, mely nem »táplál centrifugál aspiratiókat«, nem »gravitál kifelé«, nem követel magának se külön országot, se külön törvényt, se privilégiumot, – ragaszkodik hozzánk hiven és föltétlenül, szeret minket, együtt érez velünk, s elkeserű bánatunkat jobban, mint a hogy mi magunk tudnók, elsírja fájdalmunkat azon a zokogó száraz fán olyan keservesen, hogy vagy megreped szived belé, vagy megkönnyebbül. Pedig ez az a nemzet épen, melylyel a magyar valamennyi között a legmostohábban bánt. Félmeztelen hagyta testét-lelkét, s a mi civilizáció imitt-amott reá ragadt, bizony annak se mi vagyunk oka, hanem egyes egyedül e nép természetes zsenije, mely figyelmes, tanulékony és leleményes, mint senki másé. Más országban nem hagynának egy egész jóra való népet ily porban, tudatlanságban, faluvégén, szabad ég alatt, földönfutója lenni az országnak, terhe a becsületes munka után élő kezeknek, rémülete az igaz szerzeménynek, terjesztője a babonának és véteknak, a minő nálunk ma a cigány. Beolvasztaná lassanként a társadalom s alkotna belőle oly jóra való hasznos elemet, a minő ritka van. Azt mondják rá tudós ethnographok, hogy ez nem lehet, cigánytermészet nem veszi be a civilizációt és rendes életet. [...] Igaz, hogy nemzedékről nemzedékre örökölt hajlamok, szokások, életmód annyira mogrögzenek, hogy azokat egyszerre megváltoztatni nem lehet: de nemzedékről nemzedékre más hajlamokat, szokásokat, életmódot örököljenek s mindjárt megváltozik a lehetetlenség. Így miveletlen állapotában is oly becses anyagnak bizonyult a cigány, hogy a külföldiek előtt, kik közléről jöttek megismerni bennünket, ő vele vallottunk legtöbb becsületet; mi lenne akkor, ha ösztöne ébredne és útja nyílnék a legmagasabb miveltség elsajátítására?”²⁰

Az 1873. október 19-én közreadott *Kazinczy Ferenc fogsági naplója* című szövegrészlet arra utal, hogy a cigányság és zene szoros kapcsolata nemzeti autosztereotípiaként is létezett, már a 18. század végén és a 19. század elején, mivel Kazinczy fogsága az 1794. december 14. és az 1801. június 28. közötti időszakra esett. A Kazinczy feljegyzései között található beszélgetésrészlet szerint „Budeáni azt a megjegyzést tevő, hogy a francia a csehét és cigányt

²⁰ Sátoros cigány. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 40. sz. (1873. október 5. 476.)

egy néven nevezi. – Hihetően onnan erede a tévedés, mondám én, mert a cseh musikális nép s a cigány is czinczogással keresi élelmét, legalább az én hazámban. Budeáni köszönettel hajtá meg e mentségért magát erántam.”²¹

1873. november 9-én jelent meg *Liszt Ferencz* címmel a zeneszerző életrajza. „Mire e sorok napvilágot látnak, már javában fog folyni ama nagy-szerű zenészeti és társadalmi ünnepély, melyet az irói és művészi kör s a magyar főváros Liszt Ferencz ötvenéves jubileumának tiszteletére és emlékére tervezett.”²² Ezt az ünnepi emelkedettséget, a tisztelet és az öröm pillanatait azonban nehezteléssel terhelte meg Lisztnek a magyar zene és cigányzene viszonyáról vallott elképzelése: „Minden jel arra mutatott, hogy Liszt, ki honától oly sok ideig távol volt, megint a nemzeté lesz; de ez óhaj teljesülésének reményét egyelőre megzavarta ama könyv megjelenése, melyet ő a cigány zenéről irt, s mely a magyar zene rovására annyi valótlanságot foglalt magában, hogy a tiltakozások egész özönét vonta maga után, s kivált az akkori nehéz viszonyok között kétszeresen elkeserítőleg hatott.”²³

Az 1873. november 16-án közreadott *A Liszt-ünnepélyek* című beszámoló újra megjelenítette a Liszt iránti várakozásokat, az ellentmondásos viszonyulást, közte a cigány zenéről irt munkájának elutasító fogadtatását: „Liszt iránt évek előtt sok elfogultság uralkodott nálunk, s tán nem is ok nélkül. Diadal utjai csak átmentek hazáján, a nélkül, hogy itt megállapodott volna, sőt nem is volt minden elfogultság nélkül hazája iránt, mint kitünt egy munkából, melyet a cigány zenéről irt. Másrészt irigyeltük, hogy kizárólag nem miénk. Végre visszatért hozzánk és szívesen fogadtuk, de nem minden tartózkodás nélkül. Most köztünk van és szívesen marasztaljuk, hogy el se is távozzék többé, mert az ő szellemétől várjuk, hogy önálló magyar zenevilág központja legyen. Liszt volt, ki a magyar zenét eddig is oly alakban mutatta be, hogy azzal megczáfolta azok állítását, kik vitatták, hogy a magyar zene nem alkalmas műalkotásra.”²⁴

²¹ Kazinczy Ferenc fogsági naplója. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 42. sz. (1873. október 19. 503.)

²² V. v.: Liszt Ferencz. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 45. sz. (1873. november 9. 533–534.)

²³ Uo.

²⁴ *A Liszt-ünnepélyek*. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 46. sz. (1873. november 16. 551.)

1874

1874. március 1-én jelent meg egy hosszabb méltatás *Erkel Ferencz* címmel, benne a magyar zene hármás felosztása népdalra, cigányzenére és műzenére, a zeneszerző pedig mint a magyar műzene atyja, megteremtője. „Sokáig emlékezetes lesz az az ünnepély, melynek a nemzeti színház febr. 24-én este színhelye volt. A magyar irodalomban eddig hallatlan eset: egy magyar szellemi termék kétszázadik előadását érte meg. Erkel Ferencz »Hunyadi László« című dalművének 200-dik előadását ünnepeltük. [...] A magyar zenéről az ideig szinte csak a népdal és a cigány nyirettyűje tudott. Hogy mily végtelen gazdagságu kincs rejlik ezekben, azt már ugyan sejtették akkor is, Lavotta, Bihari, Csermák szivfacsaró bús-magyarjai, vérforraló torborzói elárulták a fejletlen magyar zenében rejlő tündérvilágot s Ruzicska »Béla futása«-val gondolt már arra is, hogy a magyar zene nemesebb irányban fejlesztésére törekedjék. De mindezek csak kísérleteknek, inkább tapogatózásoknak tekinthetők, mint öntudatos művészi izlés és irány tervszerű követésének. Erkel volt az első, ki a magyar zene végtelen tengerébe alá merült, fölkeresendő benne a gyöngyöket, hogy azokat a megtisztult műizlés verőfényes világára hozza föl s a magasabb művészet napsugarainál ragyogtassa. Így lett meg a magyar magasabb műzene, az eredeti magyar dalmű, csekély csirából ma már erőteljes fává felnőve, melynek gyökerei mélyen benne rejlenek a nép, a nemzet kedélyvilágában, míg koronája föl magasra nyulik, s ma már nincs kétség benne, hogy jövője van, hogy fejlődésre képes, s elérendi egykor ama fokot, melyen az olasz és német műzene áll.”²⁵

1874. március 1-én arról tudósítottak *A cigány zene...* címmel, hogy „annyira divatba jött külföldön, hogy majd minden jóra való zenekarunk kap meghívásokat. Főképp Angliában szeretik a magyar zenét. Londonban Rácz Pál zenekara a legelőkelőbb multságokból sem hiányzik. Drezdában pedig Horváth Marczié működik. Amerikába is hívják őket, hanem a mint zenészeink meglátják a végtelen habzó oceánt, visszafordulnak a száraz felé. Most Benzsur vezetése alatt alakul egy zenekar a fővárosban, azon szilárd elhatározással, hogy az óperencián is keresztül mennek.”²⁶

²⁵ Erkel Ferencz. *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 9. sz. (1874. március 1. 129.)

²⁶ *A cigány zene...* *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 31. sz. (1874. augusztus 2. 493.)

Szintén a cigányzene külföldi fogadtatását, továbbá a zenészek etnikus önmeghatározását mutatja be a *Czigány zenészeink...* című híradás. A muzsikusok a tengerentúlra készültek utazni, előtte még Kissingenben egy gyógyfürdő közönsége számára adtak hangversenyt, ahol magukat magyarnak vallották. „A fürdőbiztos fölszólította őket, hogy rendezzenek a kisebb gyógyteremben hangversenyt. Nagy közönség jelent itt meg, köztük Bismarck neje és leánya. A cigányok nagy tüzzel játszottak sok magyar dalt, operát és kerिंगőt. A hercegné még akkor is kedvtelve hallgatá őket, midőn a cigányok az ablakhoz léptek, hogy a gyógykertben összegyűlt közönség számára játszanak. Megbámulták az ősz szakállu czimbalmost, ki a társaságban az egyedüli öreg; a többi fiatal legény. Valaki kérdé az egyiktől: »Hát nem félnek oly messze, tengerre kelni?« »Hát hisz magyarok vagyunk!« — volt a felelet.”²⁷

Az 1874. szeptember 27-én közölt *A kolozsvári dalárünnepély* című tudósítás a dalárdamozgalom magyarországi kezdeteiről szolgált adalékokkal. A mozgalom a városokból indult, azok dal- és énekkultúrájába ágyazódott, ebben a társadalmi közegben terjedt el. „A dalárünnepélyek kezdenek nálunk is meghonosodni, mint az egyleti élet és társadalmi mozgékonytság terjedésének jelei. Nem olyan sok éve annak, hogy minden valamire való városban egymás után alakulnak a daltestületek, minőket azelőtt legfeljebb csak oly helyeken lehetett találni, hol nagyobb a diákság, főképp pedig a kálomista diákság, melynek »cantusa« képviselte széles Magyarországon a zengő-bongó dalt, a mi pedig nálunk csak úgy terem, hogy a cigány alig bírja hegedűjébe megczimbalmába rakni. A gitárok, »éjjeli muzsikák« lassanként kezdenek ki-menni a divatból, s a dalárdák életbeléptették a hangversenyeket és koncerteket, s ezzel a keresztelők, névnapok és pasziták sorai közé egy új alkalom ékelődött még a legkisebb város számára is, hogy a farsangon kívül is lehessen farsangolni, mert végre ez szintén tánczczal végződik, még pedig kivilágos-kiviradtig. Hogy sok városnak oly dalárdája van már, mely a legnehezebb ének-darabokat is szabatosan előadja, ebben már művészies nyereséget is birunk. E dalárdákból alakult az az országos dalárszövetseg, mely aztán minden két évben be-bevonul egy-egy vendégszerető városba, s vagy három napig eltölti azt dallal és énekszóval, úgy hogy zeng minden, s aztán van vigság és jókedv, a mire hogy akad mindnyájunknak egy kis szükség-

²⁷ *Czigány zenészeink... Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 32. sz. (1874. augusztus 9. 509.)

günk, ezt legjobban kiki maga érzi. Az idén Kolozsvárnak jutott a dalárok hadjárata, s jövő alkalomra Szeged városa kérte ki magának a szerencsét. Majd akkor aztán egy másik város intéz meghívást, s így tovább vonul a dalos sereg az ország egyik részétől a másikig. Eddig Pécsen, két ízben Pesten, Aradon, Debreczenben, N.-Váradon s legutóbb Kolozsvártt volt országos dalárünnepély.”²⁸

Az 1874. december 20-án megjelent *Névnapi köszöntő* című esszé Gyulai László azonos című rajzához kapcsolódott, magyarok és a cigányok együttélését, ezen belül a cigányzene szerepéről alkotott elképzelést mutatta be. Utóbbiban a közgondolkodás toposzait rendszerezte, ismételte meg. Ezek a toposzváltozatok a magyarok és a cigányok viszonyát a természeti nép – civilizált nép oppozícióban tárgyaló tematizációkban értelmezték. „Vannak horvát testvéreink, román testvéreink, szász testvéreink, – hanem czigány testvéreink, azok nincsenek. Testvérnek soha senki minálunk nem szólította még a czigányt. Pedig Kelet-Indiából szakadtak ide, Ázsiából, s ki állhat érte jót, hogy elődeik már ott is nem hegedültek-e Álmos apánk erjedt kanczatej mellett mulatozó őseinek. Aztán per »te« is vagyunk velök. Legalább ők nekünk »te«. De nagyot nézne még a legkisebb is köztünk arra a »rajkóra«, a ki azt a titulaturát vissza találná adni. [...] Valóban bámulatra méltó az önmegtagadás, az odaadás ama mértéke, melylyel a szegény elárvult nép irántunk viseltetik. Ritka nőjellemeiben találjuk csak, leírva, – a mi itt egy egész népfajjal közös, ha azt a viszonyt nézzük, melyben hozzánk áll. Mintha feladatává tette volna lemondani minden önczélről, csakhogy egészen nekünk szolgálhasson, a szegveréstől, vályogdagasztástól egész a hegedüjeig, hogy osztályosa legyen minden nyomorunknak, minden bánatunknak, a nélkül, hogy az asztalunkról lehulló fölöslegesen kívül aránylagos igényt formálna jóllétünkéből is. A ki a magyarok kulturhistoriáját megírja valaha, nem fogja mellőzhetni azt a kiváló szerepet, mely akkor e kultúra nélküli népnek jutott. Egy nemzet panasza sirt abban a kis száraz fában, melynek zengő keblére a cigány hajtá le fejét, az a panasz, melyet emberi hangon elárulni nem volt szabad. Az a rozzant hegedü tanította meg sírva vigadni a magyart. Ez fokozta a ki-kitörő szilaj kedvet s lelkesítette nemesb érzelmekre és nagyobb

²⁸ A kolozsvári dalárünnepély. *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 39. sz. (1874. szeptember 27. 614.)

tettek, – ez szelidítette meg a bánatot, szabad folyást engedvén neki, ne-hogy szétfeszítse a csordultig telt szívet. A cigány volt az, a ki nem hagyott el bennünket soha, nem volt túlkövetelő, ha bőségben usztunk s ő érezte meg a ránk szakadó szűk és szomorú időket legjobban, – és mégis ő volt az, a ki vigasztalt. Felvette nyelvünket, felvette ruhánkat, a nélkül, hogy kény-szerítette volna rá valaki. Megtermett minden falu végén s ha társaság ve-tődött valahová, mint az égből, cseppent oda s alázatosan levett sipkával könyörgött, hogy fölvidithasson. Lakodalom, disznótor, keresztelő, névnap nem mulhatott el nála nélkül, – nesztét vette minden kis összejövetelnek, családi ünnepnek s a csákányeső sem riasztotta volna el, hogy oda ne men-jen sokszor az ötödik-hatodik határból. Talán a várt jutalom csábította oda? Hisz akkor csak paloták és uri lakok lettek volna zarándoklásaik célja. De ők fölkeresték a szalmafüdeles házakat is, a hol a jó szó mellé egy falaton és egy kortyon sokszor alig volt egyéb a »fizetség.« Talán nincs is nép, mely-nek ilyenmü mulatsága olcsóbb lett volna valaha, mint a magyaré.”²⁹

1875

1875. február 7-én közölte a *Vasárnapi Ujság* a *Tánczenénk teremtői* című mun-kát. Evva Lajos a nemzeti zenei iskola kialakulását és az iskola tagjait mutat-ta be. „Az egyetlen zenészeti iskola, mely igazán nemzeti alapon állott, de a mely talán éppen ezért rég feledésbe ment idegenkedvelő közönségünknel: Lavotta iskolája volt. A magyar zene magasabb kiképzését tüzték ki felada-tul ő és követői, s a tánczenén kezdve, oly műveket hoztak létre, melyek ha a világzene történelmében igen szerény helyet biztosítottak is szerzőik szá-mára, reánk nézve, mint a valódi, tősgyökeres magyar zene képviselői, an-nál fontosabbak, mert nemzeti jellemünknek megfelelőbbet eddig nem so-kat mutathatunk föl. Az újabb és sokkal ismertebb darabok fölött azon elő-nye van régi tánczenénknek, hogy hiven megtartotta azon irányt, melyet a magyar zene sajátos természete kijelölt: eredetiek voltak egészen s a mel-lett magyarok is tudtak maradni. Nehéz volt ez, s még nehezebbé tette az, hogy nem fogták föl horderejét; később pedig egészen ignorálták. Pedig, ha egyéb érdemök nem is lett volna ez úttörőknek, már maga az is elég leen-dett nevek fönn tartására, hogy új alakot és hangot adtak a magyar zenének,

²⁹ Névnapi köszöntő. *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 51. sz. (1874. december 20. 815; 818.)

s a népdal formátlanságából művészi kézzel alkottak kicsiny bár, de remekműveket. Nem kisebb értékűek ezek Mozart vagy Bach Sebestyén egy-egy menüettjénél, melyet mintaképpül választottak.”³⁰ A nemzeti zene létrehozói Evva szerint Lavotta János, Csermák Antal, Bihari János, Körmöczy Ruzsicska Ignác és Rózsavölgyi Márk voltak. Közülük a legnépszerűbb Bihari volt. „1824-ben Hatvan és Gyöngyös közt feldőlt kocsija alá került, mely balkezét örökre bénává zuzta. Nem tudott többé hegedülni. Így aztán egyszerre vége lett mindennek. Társai elhagyták, s ő a legvégső nyomorba süllyedt. Unokájával járt koldulni egykori ismerőseihez, kik azonban nem lelkesedtek többé a néma muzsikus iránt. A földre sújtott ember elkeseredett szive fenekéig, inni kezdett, míg 1828. april 26-án köszvény és vízkór megszabadították a nyomortól. Közközlésen temették el a ferenczvárosi temetőben. [...] Bihari a magyar tánczenének hivatott mestere volt, úgy is, mint kompozitor, úgy is mint előadó. Mint kompozitor sem rendkívüli eredetiséggel, sem meglepő termékenységgel nem bírt. Voltak is, főképp cigány vetélytársai, kik egészen el akarták ebbeli érdemeit vitatni; részrehajlatlanabb nyomozás azonban megmentette koszoruját. Komponálási érdemein kívül nem csekély az sem, hogy a régi kurucz-korbeltől nótákat nagyrészt ő mentette meg az enyészettől, az ő hegedűjéről tanulta el azokat az újabb kor. Mint virtuóz, nálunk a legnagyobb volt.”³¹ Rózsavölgyi után viszont az irányzat már nem talált követőkre. „Ő fejezte be Lavotta iskoláját, melynek azóta nem akadt művelője.”³²

1876

1876. július 16-án jelent meg a *Czigány lakodalom* című tudósítás. A lakodalom résztvevőinek státusza arra utal, hogy a társadalmi integrációs folyamatok egyes mozzanatai jól érzékelhetőek, nyilvános, ünnepi életeseményeken is láthatóak voltak Budapesten a cigányzenészek körében. „Bertók Sándor híres czimbalmos szép leányát, Idát e hó 8-kán vezette oltárhoz a józsefvárosi templomban Szörös Béla, szintén jól ismert czimbalmos. A lakodalomra még vidékről is jöttek szép cigány menyecskék és leányok, s ezeken kívül szá-

³⁰ EVVA Lajos: Tánczenénk teremtői. *Vasárnapi Ujság*, XXII. évf. 6. sz. (1875. február. 7. 82–83.)

³¹ Uo.

³² Uo.

mos meghívott vendég vett részt az ünnepélyen. Násznagyok voltak: Királyi Pál országgyűlési képviselő és Sebő pestmegyei főlevéltárnok; nyoszolyó-asszony: Szabady Frank Ignáczné úrhölgy; nyoszolyóleányok: Szabady Irma és Rigó Irma, vőfély pedig Halla János pénzügyigazgatósági titkár.”³³ A meghívott cigányzenészek státusza arra mutat, hogy a cimbalmos szakmai és társadalmi megbecsülést élvezett a muzsikusok világában is. „Az esküvőt követő mulatságban a főváros legelső 7 czimbalmosa játszta a legszebb nótákat. Hajnalkor pedig Rác Pali, Patikáros, Kecskeméti, Bunkó s még öt műzenekar képviselői érkeztek meg s együttesen játszottak hatalmasan, úgy hogy ilyen zene mellett nem sok lakodalmon táncoltak még.”³⁴

1876. november 5-én jelent meg a *Czigány-magyar szótárt...* című híradás. Eszerint cigány-magyar szótárt készített „a 70 éves Sági Balog Jancsi, selmeczi czigány-banda-főnök, Bihari utolsó élő tanítványa. Szászharmincz lapra terjed a szótár kézírata, a közéletben előforduló szók, kifejezések czigány és magyar jegyzékével. A kézirat József főhercegnek van ajánlva, mint ki ismeri a czigány nyelvet, s a »barna fiuk« közt is igen nagy népszerűségnek örvend.”³⁵ Ez újabb példája a cigányzenészek társadalmi és kulturális integrációjának. A muzsikus réteg tagjai nemcsak a társadalmi percepcióban előtérben álló zenében, hanem több kulturális területen is képesnek bizonyultak elismerésre méltónak tartott teljesítményre.

1877

1877. május 6-án arról tudósított a *Vasárnapi Ujság*, hogy egy török küldöttség járt Szegeden. Az eseményen magyar cigányzenészek is részt vettek. A tudósítás azt a legendát igazolja, hogy a cigányzenészek egyszeri hallás után is képesek eljátszani egy addig számukra ismeretlen zeneművet. „A banket után a török ifjak is lelkes hangulatban voltak. Elénekeltek egy török harczi dalt. A czigány mögöttük volt, s ugyancsak ügyelt a nótára. A mint az ifjak az éneket bevégezték, a banda ráhuzta ugyanazt a török riadót. Az ifjak meg voltak lepetve, s kérdezgették, hogy hol tanulták. A felelet az volt, hogy most

³³ Czigány lakodalom. *Vasárnapi Ujság*, XXIII. évf. 29. sz. (1876. július 16. 460–461.)

³⁴ Uo.

³⁵ Czigány-magyar szótárt... *Vasárnapi Ujság*, XXIII. évf. 45. sz. (1876. november 5. 715.)

hallották először. A magyar cigánynak elég, ha egyszer hall valamit. Erre aztán még egyszer elénekelték azt a dalt, most már zenekíséret mellett.”³⁶

1877. július 15-én magyar cigányzenészek lengyel főúri lakodalmi meghívásáról értesült az olvasóközönség.³⁷ „A győri Farkas Miska zenetársulatát, mely legutóbb Bécsben játszott, Potoczky gróf Krakkóba hívta meg. A gróf közelebb tartja esküvőjét Lubomirska hercegnővel, s cigányaink az esküvő ünnepélyén fognak játszani. Farkasék az utiköltségek megtérítését kapják és 1000 frt tiszteletdíjat.”³⁸

1877. szeptember 17-én ismét közreadták a hírt, hogy egy cigányprimás cigány-magyar szótárt készített. „Selmezbányáról e napokban Ságghi Balogh Berta megküldte József főhercegnek a férje Ságghi Balogh János (Bihari utolsó tanítványa) által ő fenségének ajánlott cigány szótárt. Tudvalevőleg a főherceg tüzetesen foglalkozik e nyelvvel. A szótár 160 lapból áll; Balogh János eddig első, a ki megkísérlé a cigány-irodalmat. Már 1850-ben Scitovszky János bibornok primásnak több ájtatos imát magyarból cigány nyelvre fordítva ajánlott a miért az öreg S. Balogh nagy elismerésben részesült és ajándékot nyert a primástól. Ságghi Balogh János özvegye Selmezenél gyermekei körében, kiknek száma 17-et tesz ki.”³⁹

1877. szeptember 16-án és szeptember 23-án jelent meg két részben *A cigányok vallásáról* című tanulmány. Az első részben nincs utalás a cigányzenére és a cigányzenészekre,⁴⁰ a második részben viszont a cigányok karakterológiájában és az evangelizáció tapasztalatainak leírásában találunk egy ilyen mozzanatot, amely Ballagi Aladár a cigány népdalok gyűjtéséről számolt be. Lehet, hogy ebben az esetben a társadalmi és a kulturális különbségek, az idegenség érzete is szerepet játszott a cigányok zenéjének megítélésében. „Mihelyt idegen megy közéjük, chamäleon-szerűleg változik el valamennyi, nem engedve, hogy csak egy pillantást is vethessen valódi életmódjukra. Tüstént körülveszik a »palljo«-t, s a purdé-raj pénzért kunyorál.

³⁶ A török küldöttség Szegeden... *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 18. sz. (1877. május 6. 285.)

³⁷ Czigány zene egy lengyel főúri lakodalmán. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 28. sz. (1877. július 15. 444.)

³⁸ Uo.

³⁹ Czigány szótár. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 37. sz. (1877. szeptember 16. 588.)

⁴⁰ BALLAGI Aladár: A cigányok vallásáról. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 37. sz. (1877. szeptember 16. 585.)

Néhány éve kijárogattam a Rákosra, cigányoktól gyűjteni népdalokat. De csak kizsaroltak, s az eredmény egy jó csomó értelmetlen, idétlen nóta volt. Az elmondottak után, valóban azt kell hinnünk, hogy a cigányok vallása a némaság, az elzárkózás minden idegen elem befolyásától. Hogy az őt környező népekhez semmiben sem hasonlítva, örökre idegen, s örökre talány maradjon azon nemzetek közt, melyek földjeiken megtűrik.”⁴¹

1878

1878. április 7-én *A párisi magyar csárda* című tudósítás szolt a párizsi világkiállítás magyar előkészületeiről. „Illmer ur, a budapesti Hungária szálloda bérelője, a párisi Champ de Marson, a magyar kiállítás parkjában csárdát építtetett. Csárda cigány nélkül természetesen nem létezhetik, és Berkes 15 tagu társasággal megy ki, vörös s kék magyar öltözetben.”⁴²

Az 1878. május 12-én megjelent *Páris ünnepnapja. (Világkiállítási rajz.)* című bővebb híradás már a világkiállítás megnyitójáról számolt be.⁴³ „A menet Ausztria-Magyarország homlokzata elé ért. Ott harsogó éljenek, az osztrák himnusz s a Berkesék zenekara által tüzzel előadott Rákóczy-induló viharos hangjai üdvözlik a menetet. Néhány perczre valamennyi szem cigányainkon akad meg. Takarosán ki vannak csipve. Vörös sujtásu, sötétkék attilát s vörös, magyar nadrágot viselnek. Maga a primás akár generálisnak is beillik aranyos zsinórral sujtásozott attilájával. A Rákóczy indulóval meghódítottuk Párist.”⁴⁴

Az 1878. május 19-én közreadott *Reggeli a párisi kiállítás magyar csárdájában* című újabb tudósításban arról írtak, hogy „[a] »Figaro« című párisi lap szerkesztőse közelébb villás reggelit rendezett a magyar csárdában, Berkesék zenéje mellett.”⁴⁵ A Figaro részletesen beszámolt az eseményről, amelyből a *Vasárnapi Ujság* átvette a cigányzenészekről szóló részt. „Közönséges terem,

⁴¹ BALLAGI Aladár: A cigányok vallásáról. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 38. sz. (1877. szeptember 23. 602.)

⁴² A párisi magyar csárda. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 14. sz. (1878. április 7. 224.)

⁴³ B. N-r.: Páris ünnepnapja. (Világkiállítási rajz.) *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 19. sz. (1878. május 12. 302.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Reggeli a párisi kiállítás magyar csárdájában. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 20. sz. (1878. május 19. 320.)

erkély s terasz, a melyen egy tiz terítékű asztal áll – ez az egész helyiség. A terasz oldalán egy emelvényen van a cigánybanda: 16 lelkes zenész. Pont 11 órakor kezdte rá a cigányok feje első darabját, s akkor tálalta fel a konyha feje első tál ételét. Csárdással kezdték, előbb halk csendes tempóban, melyet szédítő allegro, elragadó, leirhatlan dallamok örvénylése követett. Ez alatt a magyar borokra került a sor: diószegi, chauteau Palugyay, tokaji. Egyszerre ezekkel tálaltak gulyást: marhahús paprikás lében; pörköltöt: hus paprikás mártással; tyúk »a la hongrois« paprikás mártással. A zenekar feje Berkes Lajos (paprika színü nadrágban) e közben a legelragadóbb nemzeti táncdarabokat s a legkedveltebb Strauss-keringőket huzta. – Testünk e csodálatos művészek ördögi rhythmusaira gépszerűleg ringott, s nem egy villának gyült meg a baja, hogy a szájba találjon. A cigányok soha sem fáradnak el. 11-től 5-ig játszanak e csárdában; 5-től 11-ig valamelyik bécsi vendéglőben és 9-től 11-ig hangversenyeket adnak a Tuillérák orangeriejében, nem is számítva a bálakat, a hol ők játszanak. Tegnap Rothschild Alfonznál voltak, tegnapelőtt Sagan hercegnőnél, jövő héten a »Figaro«-hoz jönnek. Napjában 16 órán át zenélni nekik nem is rendkívüli. Hangszerükkel bensőbbben vannak összenőve, mint a csiga házával. Lassankint a közönség a kiállítási palota minden zugából ide gyült és tömör kört képezett az egyszerű kunyhó körül. A tömeg egynémelyikéből, valószínűleg az osztrák-magyar osztály egyik-másik tagjából, a cigányok játéka lelkes felkiáltást csalt ki előttünk érhetetlen nyelven.”⁴⁶

1878. június 30-án közölték a *Mária Henrietta...* című rövid hírt. „Mint Érsekújvárról írják, mikor a királyné ott keresztül utazott, alig tudta valaki az indóházban, hogy mily előkelő utas van a vendégek közt. A cigány zenészeknek azonban feltűnt egy elegáns hölgy, mert látták, hogy ennek utasítására ment hozzájuk egyik férfi kísérelője, ki a Rákóczy induló eljátszását kívánta és egy husz frankos aranyat tett a cigányok tányérjára.”⁴⁷

1878. július 7-én és 1878. július 14-én *A belga királyné...* címmel jelent meg egy-egy hír. Előbbi szerint „[a] királyné a szigeten reggeli 5 órakor már egy kis poni fogatra ül, s a főhercegi családhoz hajt; aztán a sziget felső részére mennek, és hallgatják a cigány zenét.”⁴⁸ Utóbbi szerint „július 6-án hagyta

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Mária Henrietta... *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 26. sz. (1878. június 30. 416.)

⁴⁸ A belga királyné... *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 27. sz. (1878. július 7. 432.)

el a Margitszigetet, s a felvidékre, Szent-Antalra ment leányához, Koburg hercegnőhöz. Elutazása előtti napon a királyné és József főherceg családja a kastély előtt töltötték a délutánt, hol cigány zene játszott, kizárólag magyar darabokat.⁴⁹ Ezek a hírek arra utalnak, hogy a cigányzene hallgatása, élvezete az arisztokrácia tagjai között kedvelt és elterjedt szórakozási forma volt.

1878. november 3-án egy hosszabb írás a főváros régi temetőit mutatta be, köztük Ferencvárosét, amely a soroksári és az üllői út között húzódott. „A temetőnek a soroksári ut felé eső túlsó oldalán, a sűrű bozót között alig észrevehető apró márványkövek ütik föl fejüket; néhány híres cigány muzsikus emlékét őrzik.”⁵⁰ Ez szintén azt mutatja, hogy a cigányzenészek integrálódtak Budapest helyi társadalmába, lokális közösségeibe.

1878. november 24-én adták közre *A cigányok eredete és vándorlása* című tanulmányt. „E sokat hányatott népfaj tehát a Szindiából 1025–26 körül Mahmud szultán által elűzött dsattok utóda, hiven megtartva őseinek jó és rossz tulajdonságait; ha jobb sorsa van, kitűnő zenész, kovács, és lóidomító; ha üldöztetik, csalóvá és tolvajjá lesz, ép úgy, mint a luryk és dsattok, kik Ázsiában az utazók egyhangú előadása szerint ma is kártyavetésből, lopásból, és utczai éneklésből tartják fenn magokat.”⁵¹ Ez a népkarakterológia pozitív és negatív rendszerben helyezte el cigányokat, előbbieket elfogadott, megbecsült, míg az utóbbiak elutasított viselkedésmódok, amelyben a zenész mesterség gyakorlása időtlenített cigány sajátosság.

1879

1879. április 20-án jelent meg a *Czigány-zenekarok hangversenye a szegediek javára* című tudósítás a szegedi árvíz károsultjainak rendezett jótékonysági rendezvényről. „A főváros közönsége husvét első napján olyan zene-előadást hallott, mely ritkítja párját. Thaisz Elek rendőrfőkapitányé volt az ötlet, hogy a fővárosi összes népzenekarok rendezzenek hangversenyt az árvíz-károsultak javára. Össze is álltak és 130 főből álló nagy zenekar foglalta el a redout emel-

⁴⁹ A belga királyné... *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 28. sz. (1878. július 14. 449.)

⁵⁰ BALLAGI Aladár: A főváros régi temetői. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 44. sz. (1878. november 3. 702.)

⁵¹ A cigányok eredete és vándorlása. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 47. sz. (1878. november 24. 746.)

vényét, olyan zenekar, melyben a klarinéton kívül nem volt semmi más fuvóhangszer, és nem állt eléjük kappelmeister, a ki egy botocskával ütötte volna a taktust, hanem minden darabnál egy-egy primás vezette a nagy bandát, hegedült maga is, s a vonó járása, meg a fej mozgatása úgy rendben tartotta a sokféle elemből alakult nagy zenekart, hogy a legnehezebb opera-részletekben (péld. »Tannhäuserben«) sem vétettek egyetlen taktust. Pedig kottába sem nézett senki. Csak a párisi kiállításon járt Berkes zenekara hiányzott. Ott volt azonban vidékről a szegedi zenekar.”⁵² Az esemény nagy tömegeket vonzott, a cigányzenészek játékát pedig általános elismerés övezte. „A született muzikusokat valóban nagy élvezet volt hallgatni, s erre jólevele számított is a közönség, mert oly tömegben jelent meg, minő hangversenynek még nem jutott. Ember ember hátán szorongott négy óra hosszat. Bámulatos öszhangzattal és erővel játszottak, s a csárdások siró és harsogó hangjaira mindenki izgett-mozgott és szeretett volna tánczra kerekedni. A hangverseny a Rákóczy-indulóval kezdődött, melyet az öreg Bunkó Ferencz vezetett s ugyancsak ő primáskodott a befejező Hunyadi-indulónál, s játszott közben egy Bihari-nótát. Zsákay Lajos, Rác Pál és fia, Balázs Kálmán, Bunkó Miklós, Kecskeméti Gyula, Patikárus Miska, Erdélyi Náczi (Szegedről) vezették egyes daraboknál a hatalmas zenekart, vagy játszottak magányos részeket, közbe-közbe pedig Bertók czimbalmozott. A közönség minden egyes részt zajosan megtapsolt. Az általános óhaj-tás, hogy szövetkezzenek még a népzenekek máskor is ily hangversenyekre.”⁵³

A cigányzenekar-vezető Balázs Kálmán portréja a Vasárnapi Ujságban

⁵² Czigány-zenekarok hangversenye a szegediek javára. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 16. sz. (1879. április 20. 260.)

⁵³ Uo.

1879. május 25-én *A francziák és a szegediek*⁵⁴ címmel, 1879. július 13-án *Páris – Szegedért*⁵⁵ címmel adtak közre egy-egy hírt arról, hogy Franciaországban is jótékonyági ünnepélyeket tartanak a szegedi árvíz károsultjainak megsegítésére, amelyeken lesz cigányzenekar és cigányzene. A július 13-án közölt tudósítás szerint Berkes Béla zenekara, amely a világkiállítás magyar csárdájába érkezett, még mindig Párizsban van. „E hó 2-kán részt vettek egy szajnai kirándulásban, melyet Pailleron rendezett a »Hálátlan kor« című darabjának 100-ik előadása alkalmából. Egy vig társaság, mely írók és művészekből állott, külön hajóval egész napra elindult a Szajrán mulatni, magokkal vitték Berkesét, kik az egész uton szebbnél-szebb magyar nótákkal gyönyörködtették a kirándulókat. Czigányaink most a boulognei erdő egyik vendéglőjében muzsikálnak. Nyárára sokfelé hívják őket: Lyonba, Dijónba, Trouvillebe, stb. Eddigi terv szerint Lyonba mennek, hova aug. 1 -én érkeznek meg. Legközelebb valami élelmes vállalkozó léghajóban szándékozik őket felvinni.”⁵⁶

1879. július 13-án egy másik zenei hír is megjelent: *Magyar cigányok Berlinben is muzsikálnak*. „Farkas Mór cigány-bandája arat ott diadalokat. A nemzeti öltözetben pompázó fiuk játékát mindig óriási közönség hallgatja a legnagyobb tetszésnyilvánítások közt. Károly herceg (a császár testvére), ki leányával és vejével, a hesseni nagyherceggel, egész egy óráig muzsikáltatta magát a császári pavillon előtt és a Rákóczyt megismételtette, 100 márkát adott nekik. Mult héten pedig a császár előtt kétszer is »muzsikáltak«, s a korona-herceg, ki tudvalevőleg nagy barátja a cigányzenének, palotájába külön elhozatta őket.”⁵⁷

1879. július 27-én *Népünnep a Margitszigeten* címmel egy jótékonyági eseményről adtak hírt. „A szerencsétlenül járt »Arrogante« francia hajó esete által sujtott családok részére aug. 20-án népünnepélyt rendeznek a Margitszigeten. Játszani fognak az összes fővárosi cigány zenekarok, továbbá több egyesült katonai zenekar.”⁵⁸

⁵⁴ *A francziák és a szegediek. Vasárnapi Ujság, XXVI. évf. 21. sz. (1879. május 25. 340.)*

⁵⁵ *Páris – Szegedért. Vasárnapi Ujság, XXVI. évf. 25. sz. (1879. június 22. 395.)*

⁵⁶ *Magyar dolgok Párisból. Vasárnapi Ujság, XXVI. évf. 28. sz. (1879. július 13. 453.)*

⁵⁷ *Magyar cigányok Berlinben is muzsikálnak. Vasárnapi Ujság, XXVI. évf. 28. sz. (1879. július 13. 453.)*

⁵⁸ *Népünnep a Margitszigeten. Vasárnapi Ujság, XXVI. évf. 30. sz. (1879. július 27. 484.)*

1879. augusztus 3-án jelent meg a *Papszentelés* című tudósítás. A felszentelt pap a leírás alapján cigányzenész család leszármazottja volt. „Vácson a mult vasárnap tartotta első miséjét Popsár Endre. Az egyházi ünnepély nagy fel-tűnést idézett elő, mert a fiatal pap egy váczi cigány családból való. Nagy közönség töltötte be a templomot, s ott voltak a szülők is. Mise után Virter kanonoknál ebéd volt, a ki áldomásában kiemelte az egyház ama személy-válogatást nem ismerő anyai szeretetét, melylyel kivétel nélkül mindenkit keblére ölel. Érdekes részlete volt az ebédnek az új pap rokonai, kik a híres Rác Pali vezetése alatt játszottak. Rác maga is hivatalos volt az asztalhoz, és egész lelkesedéssel játszott.”⁵⁹

1879. augusztus 17-én újabb rövid híradás jelent meg a margitszigeti jótékony-sági eseményről, *A margitszigeti „Arrogante”-ünnepélyre...* címmel. „Az ünnepély napján aug. 20-án délután négy órakor két nagy, föllobogózott hajó indul az eskü-térről a cigány-zenekarokkal, sétautat tesz lefelé a vasúti hidig s onnan visszatérve a Margit-sziget alsó állomásánál köt ki; a közönség azonban már reggeli 5 órától kezdve mehet a szigetre.”⁶⁰

1879. augusztus 24-én a francia–magyar kapcsolatokról számoltak be, és közreadtak több portrét *Francia barátaink* címmel. Az egyik életrajz központi motívuma a cigányzene szeretete volt. A történetben nem tettek különbséget cigányzene, magyar zene és népzene között. „A zene hódította őt meg hazánknak. Évekkel ezelőtt egy cigánybanda játszott Párisban, a Patikáros Ferkóé, kiről Gouzien is azt mondja, hogy a legjobb cigány volt, kit valaha hallott. Nos, a mi Gouzienün-ke egészen elragadta Patikáros; a fiatal párisi dandy – mert akkor Gouzien 12 évvel ifjabb, igen szép, elegáns ember volt – s Ferkó cigány testi-lelki barátok lettek: Patikáros Gouziennél lakott, s ez utóbb Londonba is átkísérte zenehősünket. Gouzien volt az első, ki Párisban propagandát csinált a magyar népzene névelésére, azt, úgyszólván, megösmertette a francia közönséggel. Több zenészi lapba irt e témáról cikkeket, a »Figaro«-ban, melynek akkor munkatársa volt, vig epizódokat a cigány életből; – több csárdást zongorára tett le s publikálta Párisban, a szalonokban pedig népdalainkat szép baryton hangjával énekelte. Senki a magyar

⁵⁹ Papszentelés. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 31. sz. (1879. augusztus 3. 500.)

⁶⁰ A margitszigeti „Arrogante”-ünnepélyre... *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 33. sz. (1879. augusztus 17. 532.)

zene s így közvetve a magyar rokonszenv terjesztésére külföldön annyit nem tett, mint Gouzien Armánd.”⁶¹

1879. augusztus 24-én ismét hírt adtak a margitszigeti jótékonyági eseményről *Az Arrogante-ünnepély*⁶² címmel, amelyen cigányzenekarok is fel léptek. 1879. szeptember 28-án még egy hír jelent meg erről a rendezvényről *A margitszigeti „Arrogante”-ünnepélyről...*⁶³ címmel. A közgondolkodásban összekapcsolódtak egymással a kölcsönös együttérző gesztusok, a szegedi árvíz károsultjai javára küldött francia adományok, a franciák rokonszenve és a francia hajóserencsétlenség áldozatainak emlékére rendezett magyar ünnepély.

1880

1880. január 25-én jelent meg a *Képek Spanyolországból* című népkarakterológiai gondolatmenet, mely a cigányokról elterjedt toposzokat, sztereotípiákat ismételte meg, azonosságokat állapított meg magyar és a spanyol cigányok között. „Hazánk és Spanyolország ma már az ő tulajdonképeni hazájok. Európa minden részében található cigányok, de tömegesen s eredeti jellemvonásukat megtartva, csak e két országban. Sok rokon vonás is van e két ország cigányai között: üstfoltozás, tambura (hegedű helyett) s jövendőmondás – s idegen vagyontulajdonítása a spanyol cigányok jellemző sajátja, egy része folyvást vándorol, másik része putrikban él, mint a miénk.”⁶⁴

1880. február 1-én közölték a *Tissot könyve Magyarországról* című könyvkritikát. Victor Tissot Magyarországról írt könyvének *A cigányok hazájában* címet adta. A könyvből megjelenése előtt egy fejezetet közöltek Franciaországban. A kritikus szerint „Tissot e művében magasztal és áradoz. Mindent rózsaszínben lát, mindent idealizál, és elragadtatással szól Budapestről, mely fiatal és pezsgő, s melyben olyan is tetszik neki, a mi nekünk nem, például több mulatóhely. A magyar nőkre a francia szótár magasztalásait mind

⁶¹ Francia barátaink. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 34. sz. (1879. augusztus 24. 542.)

⁶² Az Arrogante-ünnepély. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 34. sz. (1879. augusztus 24. 546–547.)

⁶³ A margitszigeti „Arrogante”-ünnepélyről... *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 39. sz. (1879. szeptember 28. 628.)

⁶⁴ Képek Spanyolországból. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 4. sz. (1880. január 25. 54.)

kimeríti; a cigány zenéről szinte képtelenségeket mond. E forró lelkesedésben sok költői szabadalom van, még a történelmi hűség rovására is.”⁶⁵

1880. március 21-én jelent meg a *Vándornépség* című írás, a cigányokról elterjedt népkarakterológiai elképzelések gyűjteménye. „Angliának megvan a maga »gipsy«-je, Franciaorságnak a maga »bohémien«-je, nekünk a magunk cigánya, muzsikus, kovács, üstfoltozó, teknővájó, vályogvető, kártyavető és lócsiszár osztályozás szerint, – meg is van, nincs, is, mert olyan mint a higanycsepp: kitér a nyomás elől, megfogni, rögzíteni nem lehet.”⁶⁶ A karakterológia pozitív és negatív toposzokat egyaránt felsorolt, majd szociáldarwinista magyarázatot adott a negatívnak tartott összképre. „Már pedig e népfajnak sok jeles tulajdonsága van. A magyar muzsikus cigány, ki jelenleg elkószálgat Pétervártól Párisig, mint muzsikus született lángész s azonkívül nagy emberismerő, ki egy pillantással eligazodik a legnépesebb társaság hangulata dolgában. A földmunkás cigány versenyezik az olaszszal. A teknővájó, az üstfoltozó, szögverő, kovács cigány csupa fortély és leleményesség, ki a legegyszerűbb eszközökkel sokszor kiváló munkát végez. Az erdélyi Mezőség valahogyan megtelepített cigánya igen szorgalmas földmivelő s kiválóan ügyes szőlőmunkás. Szóval e nép merő ügyesség; de hát Fáraó bolygó népe, Darwin elmélete helyességének élő, szerfölött érdekes bizonyítéka. Századokon át jogból, törvényből kitagadva, a társadalom kebeléből ugyszólva kirugva, minden önkénynek, a leghóbortosabb szeszélynek játékszere, csak fortélylyal, ravaszsággal maradhatott fenn, s e fortélyosság, ravaszság annál is inkább fejlődött ki, minél tisztább maradt a faj; már pedig a legtisztábbak egyike, mert a türelmesség hiánya nem engedte a vér szerint való elvegyülést, – önmagára volt szorítva. Hogy a faj szerint tiszta fejlődés mily sajátságos meggyökerezett hajlamokat teremt, annak a cigány élő példája.”⁶⁷

1880. szeptember 19-én adták közre *A király utazása* című hírt, miszerint „[a] lembergi fényes fogadtatás és öt napig tartó ünnepélyek után ő felsége e hó 15-én érkezett Bukovina fővárosába Czernovitzba. Odáig azonban ő fel-

⁶⁵ Tissot könyve Magyarországról. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 5. sz. (1880. február 1. 76.)

⁶⁶ HERMAN Ottó: *Vándornépség*. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 12. sz. (1880. március 21. 187–188.)

⁶⁷ Uo.

sége kiszállt Kolomeában, hol megtekintette a néprajzi kiállítást. A czernovitz-i fogadtatásnál a bukovinai magyarok is megjelentek festői viseletükben és cigány zenével.”⁶⁸ Ez arra utal, hogy a bukovinai magyarok között, miközben megőrizték a népviseletüket, a cigányzenének már magasabb kulturális státusza, presztízse volt, mint a népzeneének, vagy a cigányzenéről azt gondolták, hogy a Monarchia arisztokráciájának elismert, kedvelt zenéje, szemben a számukra ismeretlen bukovinai magyar népzenevel.

IRODALOM

- BEREK Sándor (2018a): Cigány/roma irodalmi reprezentációk a *Vasárnapi Ujságban* a 19. század második felében. *Mediárium*. 2018/1–2., 5–17.
- BEREK Sándor (2018b): *Cigány/roma néprajzi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Ujságban az 1850-es, az 1860-as és az 1870-es években*. In: BARANYINÉ KÓCZI Judit – FEHÉR Ágota (szerk.): „Útkeresés és újratervezés” XXI. *Apáczai-napok konferencia*. 2017. november 16. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 27–32.
- BEREK Sándor (2019a): Cigány/roma irodalmi reprezentációk Magyarországon a *Vasárnapi Ujságban* 1874–1891 között. *Mediárium*. 2019/2–3., 28–53.
- BEREK Sándor: (2019b) *Cigány/roma néprajzi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Ujságban az 1870-es, az 1880-as években és az 1890-es évek elején*. In: BARANYINÉ KÓCZI Judit – FEHÉR Ágota (szerk.): *Pedagógusképzés, oktatás a Kárpát-medencében, társadalmi kontextusok*. XXII. *Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötet*. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 231–238.
- BEREK Sándor (2020a): Cigány/roma reprezentációk a *Vasárnapi Ujságban* az 1890-es években. In: MAKOS Anikó – FEHÉR Ágota – PONGRÁCZ Attila (szerk.): *Okos lét, innováció és digitalizáció – irányok, trendek és következmények*. XXIII. *Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötet*. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 69–77.
- BEREK Sándor (2021): Cigány/roma néprajzi reprezentációk Magyarországon a *Vasárnapi Ujságban* az 1890-es évek közepén. In: MAKOS Anikó – KECSKÉS Petra – KÖVECSESNÉ GŐSI Viktória (szerk.): „Kizökkent világ” – *Szokatlan és különleges élethelyzetek: a nem-konvencionális, nem „normális”, nem kiszámítható jelenségek korszaka?* XXIV. *Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötete*. Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 300–307.

⁶⁸ A király utazása. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 38. sz. (1880. szeptember 19. 633.)

- BEREK Sándor (2020b): *Cigány/roma zenei és színpadi reprezentációk Magyarországon a Vasárnapi Újságban 1874–1891 között*. In: BODÓ Sára – HORSAI Ede (szerk.): „Hiszek az ige diadalmas erejében!” Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából. Acta. Debreceni teológiai tanulmányok. 14. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 339–351.
- DUPCSIK Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében. 1890–2008*. Osiris Kiadó, Bp.
- DUPCSIK Csaba (2018): *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Bp.
- KOVÁCS Éva (2009): Fekete testek, fehér testek. A „cigány” képe az 1850-es évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*, 2009/1., 74–90.
- POLYÁK Laura (2002): Cigányok Mucsáról. Az élclapi karikatúrák cigányképe. *Beszélő*, 2002/7–8., 89–96.
- SZÖLLŐSSY Ágnes (2002): Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX–XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő*, 2002/7–8., 72–81.
- SZÖLLŐSSY Anna (2002): Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. *Beszélő*, 2002/7–8., 82–88.
- SZUHAY Péter (2002): Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*, 2002/7–8., 97–106.

FORRÁSOK

- A belga királyné... *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 27. sz. (1878. július 7. 432.)
- A belga királyné... *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 28. sz. (1878. július 14. 449.)
- A cigányok eredete és vándorlása. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 47. sz. (1878. november 24. 743–746.)
- A cigány zene... *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 31. sz. (1874. augusztus 2. 493.)
- A francziák és a szegediek. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 21. sz. (1879. május 25. 340.)
- A király utazása. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 38. sz. (1880. szeptember 19. 633.)
- A kolozsvári dalárünnepély. *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 39. sz. (1874. szeptember 27. 614.)
- A Liszt-ünnepélyek. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 46. sz. (1873. november 16. 551.)
- A margitszigeti „Arrogante”-ünnepélyre... *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 33. sz. (1879. augusztus 17. 532.)
- A margitszigeti „Arrogante”-ünnepélyről... *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 39. sz. (1879. szeptember 28. 628.)
- A párisi magyar csárda. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 14. sz. (1878. április 7. 224.)
- A török küldöttség Szegeden... *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 18. sz. (1877. május 6. 285.)
- Az Arrogante-ünnepély. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 34. sz. (1879. augusztus 24. 546–548.)

- B. N-r.: Páris ünnepnapja. (Világkiállítási rajz.) *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 19. sz. (1878. május 12. 301–302.)
- Czigány lakodalom. *Vasárnapi Ujság*, XXIII. évf. 29. sz. (1876. július 16. 460–461.)
- BALLAGI Aladár: A cigányok vallásáról. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 37. sz. (1877. szeptember 16. 585–586.)
- BALLAGI Aladár: A cigányok vallásáról. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 38. sz. (1877. szeptember 23. 601–602.)
- BALLAGI Aladár: A főváros régi temetői. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 44. sz. (1878. november 3. 701–702.)
- Czigány szótár. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 37. sz. (1877. szeptember 16. 588.)
- Czigány zene egy lengyel főur lakodalmán. *Vasárnapi Ujság*, XXIV. évf. 28. sz. (1877. július 15. 444.)
- Czigány zenészeink... *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 32. sz. (1874. augusztus 9. 509.)
- Czigány-magyar szótárt... *Vasárnapi Ujság*, XXIII. évf. 45. sz. (1876. november 5. 715.)
- Czigány-zenekarok hangversenye a szegediek javára. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 16. sz. (1879. április 20. 260.)
- Erkel Ferenc. *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 9. sz. (1874. március 1. 129–130.)
- EVVA Lajos: Tánczenénk teremtői. *Vasárnapi Ujság*, XXII. évf. 6. sz. (1875. február 7. 82–83.)
- Francia barátaink. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 34. sz. (1879. augusztus 24. 542–543.)
- Hangversenyek. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 4. sz. (1880. január 25. 61.)
- HERMAN Ottó: Vándornépség. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 12. sz. (1880. március 21. 187–188.)
- Kazinczy Ferenc fogsági naplója. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 42. sz. (1873. október 19. 502–503.)
- Képek a svájci Alpokból. I. A kecskepásztor. *Vasárnapi Ujság*, XIX. évf. 9. sz. (1872. március 3. 103–106.)
- Képek Spanyolországból. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 4. sz. (1880. január 25. 54.)
- Kg.: Svájci honvédfiuk. *Vasárnapi Ujság*, XVI. évf. 10. sz. (1869. március 7. 130.)
- LIPTAY Pál: Magyar Amerika III. New-York, 1871. szeptember. *Vasárnapi Ujság*, XVIII. évf. 40. sz. (1871. október 1. 502–503.)
- LIPTAY Pál: Magyar London. *Vasárnapi Ujság*, XVIII. évf. 6. sz. (1871. február 5. 75–76.)
- LIPTAY Pál: Magyar Páris. (Eredeti tudósítás.) London, szept. 30. *Vasárnapi Ujság*, XVII. évf. 41. sz. (1870. október 9. 523–524.)
- Magyar cigányok Berlinben is muzsikálnak. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 28. sz. (1879. július 13. 453.)
- Magyar dolgok Párisból. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 28. sz. (1879. július 13. 453.)
- Mária Henrietta... *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 26. sz. (1878. június 30. 416.)
- Népünnep a Margitszigeten. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 30. sz. (1879. július 27. 484.)
- Névnapi köszöntő. *Vasárnapi Ujság*, XXI. évf. 51. sz. (1874. december 20. 815; 818.)
- Papszentelés. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 31. sz. (1879. augusztus 3. 500.)

- Páris – Szegedért. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 25. sz. (1879. június 22. 395.)
- Reggeli a párisi kiállítás magyar csárdájában. *Vasárnapi Ujság*, XXV. évf. 20. sz. (1878. május 19. 320.)
- RÉTHI Lajos: Május elsejéről. *Vasárnapi Ujság*, XVI. évf. 19. sz. (1869. május 9. 260.)
- R–S.: Képek a hazai népeletből. Vályogvető cigányok. *Vasárnapi Ujság*, XVI. évf. 17. sz. (1869. április 25. 228–229.)
- SÁMI Lajos: Szerbia állami és társadalmi életéből. III. Fővárosi élet Szerbiában. *Vasárnapi Ujság*, XV. évf. 27. sz. (1868. július 5. 319–320.)
- Sátoros cigány. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 40. sz. (1873. október 5. 476–477.)
- Tissot könyve Magyarországról. *Vasárnapi Ujság*, XXVII. évf. 5. sz. (1880. február 1. 76.)
- Törs Kálmán: Czigány-család. *Vasárnapi Ujság*, XIX. évf. 21. sz. (1872. május 26. 256–257.)
- v. v.: Liszt Ferencz. *Vasárnapi Ujság*, XX. évf. 45. sz. (1873. november 9. 533–534.)
- (A magyar cigányok). *Vasárnapi Ujság*, XV. évf. 20. sz. (1868. május 17. 240.)
- (Czigány petíció.) *Vasárnapi Ujság*, XV. évf. 20. sz. (1868. május 17. 240–241.)
- (Horváth Marczi budai zenetársulata)... *Vasárnapi Ujság*, XIX. évf. 49. sz. (1872. december 8. 622.)
- i–z.–: Egy francia utazó déli Magyarországról. II. Vándorcigányok. Favágók. A Bozsnánykok tánca. *Vasárnapi Ujság*, XVII. évf. 20. sz. (1870. május 15. 243–246.)

VITÉZ FERENC

Az összehasonlító stíluselemzés – és az intertextualitás létmódjai

Szikszaíné Nagy Irma: *Intertextuális tükrök.*

Összehasonlító stíluselemzések

Pesti Kaligram Kft., Budapest, 2021. 398 o.

Költészet és játék címmel 2016-ban megjelent monográfiájában Szikszaíné Nagy Irma azt az irodalomtudományi paradigmaváltást is kiválóan érzékeltette, amely a hasonló alcímmel és 35 évvel korábban megjelent Lukácsy András-monográfia (*Kiment a ház az ablakon...*) óta bekövetkezett. Nevezetesen, hogy a játék nemcsak téma, formaképző alapsajátosság vagy éppen rejtjelezési mód és kód lehet a versekben (és általában az irodalomban), hanem a költészet nyelvi létezmódjának is reprezentációja. Építkezett egyrészt nemcsak arra a tényre, hogy a nyelv az irodalom „alapanyaga”, hanem annak játékképző erejére is, és bemutatta a nyelvi játék működési mechanizmusát a magyar lírából vett példák alapján.

Mint könyvének tárgyát, anyagát és célját, illetve módszereit ismertetve fogalmazott: fel kívánta térképezni „a költők által létrehozott nyelvi játéklehetőségeket: az univerzálisakat és a nyelvspecifikusakat, feleletet találni a nyelvi játék miértjének és hogyanjának kérdésére, valamint számtalan példával szemléltetni a költői nyelvi játékosságot, mert ez közelebb visz a szöveg és stílus megértéséhez”. Az adott témakörökben – például: költői játékok a különböző nyelvi szinteken (úgy mint a hang-, szó- vagy mondatjátékok); a helyesírásban vagy magával a stílusalakzattal és árnyalatokkal történő játékok – már elkerülhetetlen volt, hogy példáit osztályozva fölfigyeljen a párhuzamokra, variációkra és együtthangzásokra, ezért már akkor önálló fejezetet kapott az intertextuális szövegjátékok vizsgálata. (S nem is elhanyagolható terjedelemben, hiszen monográfiájának majdnem egynegyedét ennek tárgyalása képezte.)

Előzmények és kutatói attitűd

Önálló és hiánypótló megközelítésének kulcsa Szikszainé Nagy Irma kutatói attitűdjében rejlik, illetve abban a meggyőződésében, hogy ez a szemlélet „közelebb visz a szöveg és stílus megértéséhez”. Mint elsősorban a stilisztikával foglalkozó, a tudományterületen mérvadó szakember legújabb könyvében az intertextualitás jelenségköréből kiindulva végez összehasonlító stíluselmzéseket. Szervesen tagozódik abba a modern irodalomtudományi kánonba, melyben – legyen szó akár szövegimmanens vagy biográfiai, hermeneutikai, recepcióelméleti és hatástörténeti, formalista-strukturalista, pszichoanalitikus vagy irodalomszociológiai stb. értelmezésről – megmarad a három fő szemléleti keret, az irodalomelméleti, történeti és kritikai mellett az összehasonlító megközelítésmód, melyben ugyanúgy érvényre jutnak a történeti szempontok, mint az intertextuális szegmensek.

Ha csupán az elmúlt három évtizedben megjelent monográfiáit, tanácskönyveit vagy könyvfejezeteit tekintjük át, jól körvonalazódik, hogy Szikszainé Nagy Irma rendszeresen foglalkozott a stilisztikai és retorikai kérdésekkel, a máig alapműnek tekinthető *Leíró magyar szövegtan* (1999) és a *Magyar stilisztika* (1991; 2007) mellett a szövegértés–szövegelemzés–szövegalkotás, valamint a stíluselmzés–stílusértékelés–stílusművelés kérdésköreivel. Az általa (és társszerkesztőkkel) gondozott művek között szerepel retorikai szöveggyűjtemény, grammatikai–szövegnyelvészeti–szövegtani könyv, s foglalkozott a kontrasztív szövegnyelvészet vagy a szövegorganizáció elemzésének aspektusaival.

A mind erősebb szépirodalmi orientációt jelzi a József Attila stílusának vagy a *Nyugat* folyóirat stílárís sokszínűségének vizsgálati iránya, mellette az olyan kötetek szerkesztése, mint *A stíluskohézió eszközei modern és posztmodern szövegekben* (2011) vagy *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe* (2012). Az intertextualitás vizsgálatának előzménye a halotti beszédek szövegen belüli és szövegek közötti disszonanciáinak és konszonanciáinak értelmezése; az *Alakzatlexikon* számos enciklopédia-szócikkét írta (*Alakzatfunkciók; Dubitáció; Hangalakzatok; Interrogáció; Kommunikáció; Locus communis; Perkontáció; Raciocináció; Szubjekció*); foglalkozott Kazinczy Ferenc stílusművészetével és a Kazinczy-epigrammák stílusszerkezetével; Weöres Sándor költői játéktereivel.

Nem beszélve tanítás-módszertani munkáiról a szóhangulatról, ikerszavainkról, a találós kérdések tanításáról, a transzformációs elemzésről és a strukturalista eljárásokról, a gyermekversekről – köztük a tragikumról és halálról az alsó tagozatosoknak szánt versekben –, a prózai alkotások stilisztikai elemzéséről vagy a nyitott és zárt szövegekről, a versek textológiai megközelítéséről. Egyéb tudományos közleményeinek példái között szerepelt mások mellett Arany János, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Dsida Jenő, Németh László.

Megértés a nyelv és a stílus felől

„Az irodalom organikus folyamat: egy-egy költő-oeuvre nem magában álló sziget, hanem inkább az erdei szálfához hasonlítható: az elődök lombjából növekszik, virágzaskor a többi fával hímport cserél, és az utódok táplálkoznak belőle” – ezzel a Weöres Sándor-idézettel kezdődik az olvasóban megismerési kedvet ébresztő, hátsó borítón föllelhető ajánlás. Ki is bontja az allegóriává lombosodó hasonlatot, mely szerint: „Létezik tehát az irodalmi alkotások között szövegkapcsolat, szövegköziség, azaz intertextualitás. Ez ad alapot sajátos olvasáskultúrára: intertextuális olvasásra és ebből fakadóan intertextuális elemzésre, vagyis összehasonlító vizsgálatra.” Arra a kérdésre pedig, hogy vajon a sokféle szövegvizsgálati módszer közül miért ajánlható éppen az összehasonlító nyelvi-stiláris elemzés, a főntebb vázolt szemléleti alapvetés folytatása ad választ. Ahogy a költői (vagy általában az irodalmi) játék közelebb visz a szöveg és stílus megértéséhez, úgy a nyelvi és stilisztikai interpretáció közelebb visz a szövegjelentés föltárásához.

Szikszaíné Nagy Irma Babits Mihályt idézi, aki szerint: ha egy költőt valaki a „legmélyében érteni akar, annak elsősorban a nyelvét kell tanulmányoznia”. (Ez a megállapítás Babits *Gondolat és írás* című, 1922-ben megjelent könyvének Adyról szóló fejezetében olvasható.) S az intertextualitás fogalmába való bevezetéshez szintén vele érvel, tulajdonképpen azt is mondva, hogy az irodalom maga is a gondolatok folytonos „egymásba fogózása”. „A költők [...] egymásnak felelnek idő és tér távolságain át. Egy lehetséges életmagatartás egyszer megtalált kifejezése fölébreszti a másik attitűd öntudatát, s akkor az is kifejezést keres. Ez a világirodalmi hatás

lélektana. Homéros fölébreszti Vergiliust, Vergilius Dantét és a századok nem számítanak. Egymás nyelvén felelnek egymásnak: ez a világirodalmi tradíció. Egymás formáit, képeit, témáit veszik át. Nincs tökéletes eredetiség. A világirodalomnak közös nyelve van, fegyvertára és kincsháza.” (7)¹ Babits ezt 1934-ben vetette papírra, az irodalom fogalmát meghatározva, *Az európai irodalom történetéhez* szóló bevezetőjében.

Mintegy a fenti gondolatmenethez illeszkedve Kenyeres Zoltán – aki az Ady-költészet értelmezésének lehetőségeiről értekezve 1998-as monográfiájában – szintén utal az egymástól homlokegyenest eltérő elképzelések sorára, köztük a két alapvetőre, mely szerint el kell döntenet, hogy vajon a művészi alapszándék a fontos-e, vagy pedig a saját beleérzésünk és világnézetünk. Találó a két példája: az egyik a Popper Leóé, aki „*az értés mint félreértés*”, a másik a Gadameré – és ezen az úton indult el a modern hermeneutika is –, aki „*az értés mint másként értés*” gondolatát fogalmazta meg. Az értelmezés tehát nem zárul le, a különböző kijelentések folyton egymásból szövődő hálót alkotnak. – Mondhatni: intertextuális hálót.

A nyelv (ezáltal a stílus) tanulmányozása felőli megértés szándéka Babitsnál már az 1920-as évek elején megjelent, s 1924-ben Balassa József is idézte ezt a gondolatot, amikor Babits költői nyelvét mutatta be a *Nyugat* hasábjain, igazat adva Babitsnak, mondván, hogy a költő titkos műhelyébe, költészetének belső alakulásába, annak folyamataiba csak nyelvének tanulmányozásával hatolhatunk be. „A szavak egymásutánja a képzetek egymásutánjának felel meg, s ez nem egyéb, mint az asszociáció, a fantázia. A nyelv tanulmányával meg lehet állapítani az asszociáció alaptermészetét, azt, ami benne öröklött és tanult, tetten érni első merészségeit s fokozatos bátorodását, kinyomozni az érdeklődés és megfigyelés sajátosságait, az olvasmányok és látványok hatását a fantáziára. Titkos összefüggéseket lehet felfedezni, furcsa visszatérését képzetkapcsolásoknak, melyek a fantázia fejlődését vagy változatlanságát, egyszóval a költői alkotás lélektani kulisszáit illusztrálják” – idézte Balassa a költőt. Babitsnál tudatosnak tartotta azt a költői és írói, sőt fordítói gyakorlatban is megnyilvánuló viselkedést, mely

¹ A hivatkozott részeknél (zárójelben) csupán a könyv oldalszámait közöljük. Az ismertető kritikában olvasható egyéb irodalmi forrásokra a szövegben utalunk, a részletes könyvészeti adatok nélkül.

azon a felismerésen alapul, hogy „nyelv és gondolat együtt születnek s az igazi költői alkotásban a szó nem pusztán tükörképe a gondolatnak, hanem egymást teremtő, ébresztő, alakító, megújító és megvilágító elemek. Gyakran a költeményben a maga helyére legjobban illő szó teremti meg a gondolatot, máskor a gondolat keresi az odaillo szót. Mint két egymásba vágó fogaskerék hajtja a költői alkotást a szó és a gondolat és nem mondhatjuk meg, melyik vezet, irányítja a másikat” – írta Balassa József.

Az intertextuális értelmezésről

„Mennyivel jelent többet egy mű elemzésénél az összehasonlító stílusvizsgálat?” – kérdezi Szikszainé Nagy Irma. Említett ajánlásában kifejti, hogy tulajdonképpen az összehasonlító stílárís vizsgálattal szemléltethető az irodalomtörténeti hagyományozódás és az irodalom folytonossága. „Alkalmassá, hogy kimutassa a hagyományba gyökerezett szövegátvételek átírásának módjait és hatását, az intertextusok egymásra épülését. Rávilágít alkotói módszerek hatására. Műfajok tartalmi feltöltődését és formai változását is nyomon lehet követni vele. Stílustörténeti korszakok eltérő jellemzőit fedi fel. Kidomborítja a szövegműfajok közötti hasonlóságokat és eltéréseket. A műfordítások és az eredeti szöveg összevetése látni engedi a műfordítói elveket és hagyományokat. Módot nyújt a kép- és az alakzattípusok aprólékos elemzésére. Felhívja a figyelmet az alkotók jellemző sajátosságaira a túlzással rájátszó irodalmi paródiákkal való összevetéskor. És a legfontosabb: az összehasonlító stílárís vizsgálat segíti az értelmező intertextuális olvasást.”

A textuális interakció tehát egyúttal alkotói párbeszéd sora is, ami jelentősen módosíthatja az olvasatokat, noha az intertextualitás fogalma mindössze fél évszázaddal ezelőtt vált az irodalomtudományi terminológia részévé. Igaz, mindehhez alapot kínálhatott Bahtyin két világháború között megismert dialóguselmélete is – világít rá Szikszainé Nagy Irma, aki könyvének első fejezetében (7–16) nemcsak a fogalom történetébe vezet be, hanem az intertextusról mint „kettős tükrőről” is beszél: „az ihletet adó mű hatására keletkezett alkotás is valamilyen módon visszatükrözi az eredetit”. Általa pedig „a nyelvi játék eszközeként teremtődnek az alkotások között párhuzamok és alkotók közötti párbeszéd”. Ezt követően olvashatunk az

intertextuális játékterről, annak poétikai szerepéről és hatásáról, s a szerző az intertextualitás kérdéskörét megvizsgálja az alkotó, a befogadó és a szövegelemzés szempontjából is.

Az összehasonlító stíluselemzés tehát egyúttal olyan hatástörténeti vizsgálódás is, amely kiszélesíti a stiláris elemzés szempontjait és irányát, mert az a szándéka, hogy földerítse az irodalmi szövegahagyományban nyomon követhető hatásesztétikai tényezőket. A hatás, ellenhatás és kölcsönhatás jelenségeinek értelmezése pedig segíti az irodalomértést, az irodalomértelmezést, ezáltal pedig – ha csak közvetett módon is – az egyén önmegértését.

V. Raisz Rózsa a *Magyar Nyelv* című folyóirat frissen megjelent (2022/1.) kritikájában szintén kiemeli, hogy legújabb monográfiáját ugyan nem szánja tankönyvnek a szerző, de oktatói tapasztalatait felismerjük benne, valamint azt a meggyőződését, hogy az irodalmi műveket nem egymástól függetlenül, hanem egymással való kapcsolatukban kell vizsgálni. S idézi is az azok alapját meghatározó szempontokat, úgymint a funkcionális nyelvelméleteket, a pragmatikát, stilisztikát és poétikát, s kiemeli, hogy Szikszainé Nagy Irma elemzéseit kiterjeszti nemcsak az egyes irodalmi alkotásokra, hanem alkotókra, stíluskorszakokra, forrásszövegekre és fordításokra, a nyelvi stílusjellemzők vizsgálatára is. Összehasonlító elemzések által mutatja be a műnemek és műfajok stiláris sajátosságait, az irodalomtörténeti és stíluskorszakok jellemzőit, majd megkönnyítve a befogadást az összehasonlító stíluselemzés terminológiájának magyarázatával, szótárszerűen értelmezi a több mint negyven, a könyvben használt szakkifejezést az allúziótól – az intertextuális olvasaton vagy a kronotoposzon és a retorizáltságon keresztül – a vendég-szövegig. (Vizsgálati anyagát elsősorban szépirodalmi szövegek, irodalmi értékű szónoklatok, vallásos tartalmú írások képezik, mindvégig fontos kérdésnek tartva, hogyan lehet megragadni egy adott szöveg irodalmiságát.)

Az intertextuális olvasáshoz – tehát a kereszteződő irodalmi szövegek révén a művek „egymás általi” értelmezéséhez – természetesen szükség van bizonyos fokú műveltségre, a „keresztiszövegek” ismeretére, mely jelenség meglehetősen gyakori a posztmodern irodalomban. V. Raisz szintén fölhívja rá a figyelmet, hogy „a műértelmezés mindenképpen a jelentésképzés gondolkodási folyamatát indítja el, amely újraértelmezteti velünk a világhoz való viszonyunkat, önmagunkat, és eközben esztétikai élvezetre, tapasztalatra is szert teszünk”. Van itt azonban egy nyitva hagyott kérdés. „A mű-

veket természetesen az alkotó jobban érti a legjobb elemzőnél is, így nyilván eltér az értelmezésük. Hogy ez miből fakad? Erre sok magyarázat adódik: az alkotó célját csak sejtheti a befogadó, hiszen még a szöveg kis eleme, a szó értelmezése sem pontosan ugyanaz kettejük tudatában. És nyilvánvalóan különböző műveltségi szinten is eltérő a szövegértelmezés és a stílus-tulajdonítás színvonala” – írja Szikszainé Nagy Irma (23).

A Kenyeres Zoltán által idézett, Gadamer-től származó gondolat szerint az értés egyúttal „másként értés” is, tehát természetes, hogy az olvasó nem ugyanazt érti egy műből, mint amit a szerző tulajdonított neki, de még az olvasói értelmezések is gyökeresen eltérhetnek egymástól. A szöveg tehát folytonos „mozgásban” van, és Szikszainé könyvének sem az a célja, hogy az abban bemutatott olvasatok „örökre érvényes” értelmezések legyenek, mindenesre az összehasonlító stíluselemzés révén egyszerre gazdagodik a lehetséges jelentések hálója, valamint az olvasó számára hiteles jelentés megragadásának a lehetősége. „Ezek az elemzések számomra és az olvasó számára is lezáratlanok. Hiszen gyakran tapasztalom: a szöveg újraolvasásakor újabb, magyarázatra váró nyelvi jellemzők tűnnek a szemembe. Még inkább igaz ez az olvasóra, aki más háttértudás birtokában eltérő módon közelít az irodalmi szöveghez” – szögezi le a szerző (32).

Intertextuális elemzések

Mintegy 350 oldalon kapunk összehasonlító stíluselemzéseket, az intertextuális szövegértelmezések előtt azonban az úgynevezett intratextuális (az adott művön belüli variációk) összevetéséről is olvashatunk. Szikszainé Nagy Irma Juhász Gyula 1907-ben írt *Turris eburnea* című versének kéziratát veti egybe *Nyugat*-beli 1908-as megjelenésével, majd a *Délmagyarország* által 1919-ben közölt változatával, melyet a kritikai kiadás is használ. Bemutatja a változtatásokból adódó szemantikai és stiláris különbségeket; a vers hangzásvilágát érintő módosító javításokat, a helyesírási változatokat, így folyamatában érzékelteti egy vers formálódását. Tanulásgként Weöres Sándort idézi: „A költés körülményei általában cseppet sem romantikusak a költés magányos és dísztelen pizsmogás; görnyedünk a papírlap fölött, melyen több az áthúzás, mint a kész sor” (38).

A *Funkcióváltó variációs ismétlés* cím alatt (39–48) szintén intratextuális elemzés Dsida Jenő *Tavalyi szerelem* című versének vizsgálata, mely egyúttal módszertani modellként is szolgálhat a hasonló analízisekhez. A két nyolcsoros versszakból álló költemény két része szerkezetileg azonos, viszont jelentésük gyökeresen eltér egymástól. Kiindulópontként föl kell tenni például a műfajra és zeneiségre, a szerkezetre, ismétlődésre és oppozíciókra stb. vonatkozó kérdéseinket, majd strukturális, szemantikai és poétikai nézőpontokat kell érvényesíteni.

Az érvelés logikájához elegendő talán itt pusztán a közcímeket idéznünk: *A versszakok időszembesítése; A nézőpontváltó strofikus szerkezet; Az értékpozíciók ellentéte – negatív tükörkép; Ellenpontoszó hasonlatok poétikája; A képszerkezet virtuozitása – a párhuzamosság retorikája; A strófák grammatikai szerkezetének jelentést sűrítő szerepe; A vers stílusstruktúrája mint hangulatkeltő elem; A vers hangzós síkja mint hatástényező.* Jól érzékelhető, hogy a hagyományos strukturalista elemzés jelentősen gazdagodik a stilisztikai rétegek vizsgálatával, így a leírás helyett komplex versértelmezést kapunk.

Intertextuális elemzéseinek élén Szikszainé Nagy Irma egy-egy alkotói oeuvre-ön belül végez összevetéseket. Vizsgálja a párversekben megfigyelhető tematikus intertextualitást, Szabó Lőrinc *Huszonhatodik év* című szonettciklusból választva ki a *Mindenütt ott vagy* és a *Mert sehol se vagy* című költeményeket (57–74), melyek a „dialogikus költői paradigma modelljeként” is szolgálhatnak. Bemutatja a novellák párbeszédében jelentkező szövegköziséget a *Tragédia* és az *Egyszer jóllakni* című Móricz-novellák alapján (75–120); majd pedig Kossuth Lajos egy vezércikkét állítja párhuzamba egy toborzó beszédével *Retorikai intertextualitás a műfajok párbeszédében* cím alatt (121–140).

Szikszainé Nagy Irma szerint a műfordítás is az intertextualitás egyik létmódja. Összehasonlító fordításstiliztikai elemzést kapunk tőle Paul Verlaine *Chanson d'automne* című versének a Tóth Árpád (*Őszi chanson*) és Szabó Lőrinc (*Őszi dal*) által készített műfordításokat hasonlítva össze (141–168), itt pedig elkerülhetetlen, hogy magáról a műfordításról, annak lehetőségességéről is szóljon, kitérve az olyan műfordítói elvekre, melyek szerint vajon a fogalmi vagy a stílushűség a fontosabb-e, vagy mind a kettőre törekedni kell. Idézi Kosztolányi Dezsőt – „Nekem a legfőbb ambícióm, hogy szép magyar verset adjak, amely az eredetit lehetőségig megközelíti” –; mások

szerint az eredeti szöveg tartalmának hű tolmácsolása a fontos, illetve a fordításnak kontextust kell teremteni; Babits a formahűségben látta azt a garanciát, mely a tartalomhoz való lényegi hűséget is megadhatja; megint másképp vélekednek a stilsztikusok és irodalomtörténészek (148–151).

Hogy miért fontos a műfordítások problematikája – például: a forrás és célnyelv megfeleltethetősége, a műfajiság és a stílushűség, az alakzatok megléte, a vers adott nyelveken megszólaló hangzásvilága vagy lexikai és grammatikai összeegyeztethetősége, mondattana –, ez abból a szempontból lehet számunkra mérvadó, hogy a fordítást „eredetiként” vagy a fordító nyelvén születő „új műként” tekintjük-e. S ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a könyv következő fejezete, melyben a szerző a biblikus nyelv stílárís változatait tárgyalja, *Jónás könyvének* stílárís jellemzőit mutatva be néhány korai magyar (*Bécsi kódex*, Heltai Gáspár, Károlyi Gáspár, Komáromi Csipkés György) bibliafordításban (169–202).

Az *Alkotói párhuzamosságok találkozása és kontrasztja* című fejezetben Nagy Ignác 1842-es *Tisztújítás* és Parti Nagy Lajos 2006-ban megjelent, hasonló című művét veti össze a kreatív átírás példajaként (203–222). Kosztolányi Dezső *Ha negyvenéves elmúltál* és Tóth Krisztina *Delta* című verse „áthallásos tovább örökítés” (223–234), melynek külön érdekessége az, ahogyan az önmegszólító verstípus két különböző korban és különböző nemnél, eltérő attitűddel szólal meg. A nyelvi és posztmodern stílusjátékok sajátosságaira mutat rá „a lírahagyomány újrajrása”, melynek példája Kosztolányi Dezső *Boldog szomorú dal* és Parti Nagy Lajos *van utcarím...* című versének összehasonlító stíluselemzése (235–258).

A *Funkcióváltás ellenében is létező intertextualitás* cím alatt (259–286) az 1200 körül keletkezett *Halotti beszéd és Könyörgés*, valamint Kosztolányi *Halotti beszéd* című versének összehasonlításánál a szerző megjegyzi, hogy a Kosztolányi által alkalmazott szerkezet megegyezik a klasszikus szónoki beszédével. Összeveti a papi beszédszituációt a költői kontextussal, a hitéleti kötelezettséget az ihlettel, a papi liturgiát a költőivel, a kívülállást a Kosztolányi-féle részvét-filozófiával, illetve a két stílus és poétika mellett a kétféle retorizáltságot is vizsgálat tárgyává teszi. S mintegy ezt a részt folytatja témájában és gondolatkörében is a következő fejezet – *Egy műfaj hagyományozódása és metamorfózisa* (287–310) –, melyben a szertartási és a költői litániák polifóniáját mutatja be a szerző. A szakrális litániaműfajt a *Zsoltárok*

könyve 136. énekéig vezet vissza, a profán litániák között pedig Juhász Gyula, Dsida Jenő, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Somlyó György, Kovács András Ferenc, Radnóti Miklós, Illyés Gyula műveit idézi, azok egymás közötti áthallásaival és összevetéseivel együtt.

A könyv ezt követően a drámai hangnem újramondásban megvalósuló változatait vizsgálja Katona József *Bánk bán* című drámájából *Tiborc panaszát* állítva párhuzamba a „modern Tiborcok” új panaszzaival – 2008-ban ugyanis a Magyar Dráma Napján öt író (Erdős Virág, Egressy Zoltán, Háy János, Lackfi János, Zalán Tibor) vállalkozott rá, hogy aktualizáló szövegvariánsokat készítsen. Ez adott alkalmat Szikszainé Nagy Irma számára, hogy a Katona József-i dikciót összevesse a 21. századi megszólalók nyelvezetével (311–334). A drámai dialógust, szituációt, nyelvezetet, retorikai érvelést vizsgálva megállapítja, hogy a panaszok „témái” ugyanúgy keverednek, mint a stílusregiszterek, s végül „az öt különböző hangnemű panaszáradat polifóniája teremődik meg”.

A parafrázis ugyancsak jellemző a késő-modern lírára – Csontos János 2007-ben *Para* című kötetével hódolt a magyar költészet előtt, a virágénekektől Nagy Gáspárig közel félszáz, hommage-ként is olvasható parafrázist adott közre –, s ennek a jelenségnek Szikszainé Nagy Irma által elemzett példája (335–344) a Szabó Lőrinc *Lóci óriás lesz* című versét újraíró Vörös Istvánkísérlet, a *Misi óriás pizzát vesz*. Szintén egy újabb lírajelenség, a „valódi költészettel párbeszédet folytató slam poetry” – s ez egyúttal a fejezet címe is – a következő összehasonlítás alapanyaga, melyben Petőfi Sándor *Föltámadott a tenger...* című versének az „utca nyelvén” megszólaló underground változatát vizsgálja (345–360), megállapítva, hogy utóbbi sem hangulatában, sem tartalmilag, sem pedig stílusát tekintve nem egységes.

A humornál marad az utolsó fejezet is – *Intertextuális játékok görbe tükörben* (361–376) –, műfajparódiákat mutatva be Tóth Árpádról, akitől az *Ady Endrének* címzett költeményt Karinthy Frigyes és Varró Dániel parodizálta. Ennek apropóján ismerkedünk meg az irodalmi paródia fogalmával, hagyományával, humorának sajátosságaival, nemkülönben annak bizonyítását kapjuk, hogy az irodalmi karikatúra is az egyedi művel folytatott intertextuális játékok körébe tartozik.

Összegzésében Szikszainé Nagy Irma röviden áttekinti a vizsgált témaköröket és változatokat, kiemelve az összehasonlító stíluselemzés mellett szóló gyakorlati érveket, a módszer legfőbb jelentőségét abban látva, hogy „magyarázataiban választ próbál adni arra: [a] szövegek mitől, milyen nyelvi-poétikai-stilisztikai-retorikai eszközöktől válnak irodalmi alkotásokká”. (379) S bevallása szerint nem kívánt ugyan modellt állítani, az értő olvasó azonban jól használható értelmezési és elemző megközelítési mintákat kap a könyvből. Utolsó mondata Kosztolányi Dezsőtől származik, aki szerint „állandóan – legalább öt évenként – revideálnunk kellene az irodalmi ítéleteket. Öt év múltán ismét mást veszünk majd észre egy-egy munkában.”

(Kosztolányi egyébként 1914-ben Gárdonyi Géza verseit olvasta, a még 1894-ben kiadott *Április*, illetve a szintén nem új, 1904-es *Fűzfalevél, nyárfalevél...* című köteteket. Megjegyezte, hogy a Gárdonyi-verseknek megjelenésük idején nem volt olyan sikerük, mint amelyet megérdemeltek volna, a közönség is csak szépprózája után ismeri a „költőt”, s nemkülönben az *Isten rabjai* című Gárdonyi-regényről is pozitív irányban változott meg a véleménye. „Amikor kiadta verseit, meg sem is érthették, a Nyugat által folytatott harc, a harc nyomában keletkezett verskultúra – új ízlésünk és új értékelésünk – kellett ahhoz, hogy érdemük szerint méltányoljuk” – írta Kosztolányi. S úgy vélem, Szikszainé Nagy Irma könyve nemcsak a verskultúra, egyáltalán az irodalomismeret, hanem az ízlés és az értékelés gazdagodásához is hozzájárul. A könyvet most azonnal kézbe kell venni, öt év múlva pedig újraolvasni – mint ahogy a bemutatott szépirodalmi műveket is!)

OLÁH RÓBERT

A régi bibliáktól Tompa Mihály prédikációiig

Berecz Ágnes, szerk.: „Bibliámnak és lantomnak élek”.

Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből.

Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2021.

(Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 19), 138 p.

2019. január 23-án katasztrófa sújtotta a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Kollégiumát Budapesten. Bár a tűzeset nem érintette jelentősen a Ráday Gyűjtemény muzeális állományát, a Kollégium bontása és újjáépítése elkerülhetetlenné vált.

Átmeneti megoldásként Budapest Főváros Levéltára és az Akadémiai Könyvtár védőszárnyai alatt működik az intézmény. Az új épület átadása 2022 végére várható, ám addig sem tétlenkednek a Ráday Gyűjteményben.

Ékes bizonyítékkal szolgál erre a most bemutatandó tanulmánykötet, amelyet könyvtáros kollégák és kutatók írásaiból szerkesztett egybe az intézményt vezető Berecz Ágnes.

P. Vásárhelyi Judit, az Országos Széchényi Könyvtár régi könyves szakértője *Régi Bibliák a Ráday Könyvtárban* című írása felvonultatja a Rádayaktól a Dunamelléki Református Egyházkerület gondozásába került családi gyűjtemény kincseit.

A Ráday Gedeon könyvtárából származó 15–18. századi bibliakiadások között elég csak olyan ritkaságokra utalnunk, mint a Koberger, Amerbach és Frobenius által kiadott latin nyelvű ősnymtatvány-bibliák, a velencei Bomberg- és a Jablonski-féle héber kiadások, az Estienne- és a Beza-féle görög újtestamentumok, Luther és Piscator német fordításai vagy Károlyi Gáspár szövegének kiadásai a *Vizsolyi Bibliától* Tótfalusi Kis Miklós *Aranyos Bibliájáig*.

Vagyis P. Vásárhelyi Judit tollából egy művelődéstörténeti és kiadástörténeti leírásokból összeálló kis bibliatörténeti áttekintést olvashatunk.

A Ráday Gyűjtemény régi könyves könyvtárosa, Bíró Gyöngyi a II. Rákóczi Ferenc titkáráként szolgáló Ráday (I.) Pál könyvtárának rekonstrukciójához szolgál újabb adalékokkal. Borvölgyi Györgyi munkája 2004-ben jelent meg Ráday gyűjteményéről, s azóta további 31 könyvét azonosították.

A kora újkori könyvtáraink hányattatott sorsára jellemző, hogy ez a könyvmennyiség hogyan szóródott szét a Kárpát-medencében. Huszonhatot Sepsiszentgyörgyön és Kolozsvárott, egyet-egyet Debrecenben, Szegeden és Esztergomban, kettőt pedig az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek közülük.

A szerző a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban található Tacitus-kötettel gyarapítja a Ráday Pálhoz köthető példányokat. A római historikus munkája az amszterdami Elzevir-nyomdában jelent meg 1678-ban, s a Ráday családban öröklődött a 18. század közepéig. A csicsókeresztúri Torma család tagjai a 19. század közepén ajándékozták az Erdélyi Múzeum Egyesületnek, ahonnan a huszadik században került az Egyetemi Könyvtárba.

A kötetet szerkesztő Berecz Ágnes a református egyház egyik legjelentősebb 18–19. századi patrónusaként működő Ráday család gazdasági háttéréhez szolgál eddig ismeretlen részletekkel.

Ráday Gedeon ugyanis, amikor családjá bárói rangra emeléséért „lobbizott” a bécsi Magyar Udvari Kancellárián 1782-ben, kénytelen volt azzal szembesülni, hogy adósságaikról rosszindulatú szóbeszéd terjed, amely akadályozhatja a főrendűek közé való emelkedésüket. A tanulmányhoz csatolt levelek szövegében egyaránt találunk adatot a grófi cím megszerzéséhez vezető útról, a család genealógiájáról és anyagi háttérééről. A Rádayak áttekintő gazdaságtörténeti monográfiája hiányában hasonló résztanulmányokra támaszkodhat a kutatás.

H. Kakucska Mária, a Ráday Gyűjtemény könyvtárosa az Orczy család könyvtárának felkutatására tett kísérlet eredményeiről számol be.

Bevezetesként elmeséli az Orczy család 18. századi felemelkedésének és mecénatúrájának történetét. Orczy (VIII.) István a „labanc self-made man” és az irodalom pártoló Orczy (I.) Lőrinc után annak négy gyermekét is megismerhetjük, akik útján Gyöngyöstől az aradi Alexandru D. Xenopol Megyei

Könyvtárig vezetnek a nyomozás szálai. Számos adatot olvashatunk a levéltári forrásoktól az aradi kurrens jelzeteken és a könyvek jellemző kötésén át a bejegyzésekig. A szerző értékes következtetéseket von le az Orczyak családi gyűjteményének gyarapítására, forrásaira, művelődési szokásaira nézve, helyenként „párhuzamos életrajzot” írva Orczy (I.) Lőrincről és a vele kortárs Ráday (I.) Gedeonról.

S. Sárdi Margit (ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék) az egykori debreceni diák, Göböl Gáspár kecskeméti lelkész (később esperes) *Utazó lélek* című munkáját mutatja be.

A felvilágosodás idején keletkezett szórakoztató földrajzi tankötemények sorába tartozó munka 1785-ben jelent meg. A tizenkét részből álló költemény főként geográfiai, kisebb részben csillagászati, történelmi, államelméleti, népismereti anyagot tartalmaz, mindenekelőtt pedig erkölcsi és hitbeli állhatatosságra nevel. S. Sárdi Margit a tartalom ismertetésével és a mű tudománytörténeti besorolásával hívja fel a figyelmet Göböl Gáspár méltatlanul elfeledett művére.

Sárai Szabó Katalin, a Ráday Gyűjtemény munkatársa nagyobb lélegzetvételű tanulmánya zárja a kötetet. A *polgári értékrend közvetítése Tompa Mihály prédikációiban* című írásában a felvilágosodás hatására az egyházi beszédekben megjelenő népművelő-társadalomformáló tartalmak bemutatására vállalkozik a lelkész-költő példáján keresztül.

Bevezetéképpen az 1840-es–1860-as években gömöri kisnemesi falvakban szolgáló lelkész pályáját és irodalmi kapcsolati hálóját ismerjük meg, aki tetteivel és tollával egyaránt küzdött az egyházi javak megőrzéséért és a lelkészi hivatás megbecsültségének növeléséért. Prédikációiban olyan elveként emelt szót, mint az egyéni felelősségvállalás, a társadalmi hasznosság, a közteherviselés, a nevelés, az öngondoskodás és a protestáns gyökerű munkaetika kérdése.

Sárai Szabó Katalin megállapítása szerint, míg Tompa a prédikációiban a férfiideált rajzolta meg részletesebben, addig az *Olajág* című számos kiadást megért imádságoskönyvében a nőkhöz szólt.

A bevezetőben említett nehézségek ellenére a „*Bibliámnak és lantomnak élek*”: *Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből* című könyv méltó párja a Ráday Gyűjtemény korábbi hasonló kiadványainak, a 2019-ben megjelent *Lelkészek*,

nemesek, polgárok, és a 2013-ban kiadott *A Ráday-család a magyar kultúrában* című kötetnek. A tartalmas és számos új eredményt hozó tanulmányokat címlapokat és kéziratos részletek megidézõ fekete-fehér fotók illusztrálják.

Hiányérzetünk lehet ugyanakkor a kötet végérõl elmaradt névmutató miatt, amely megkönnyítette volna a tudományos igényû szövegek használatát. Ugyanakkor a kisebb terjedelmû tanulmánykötetet e nélkül is használni forgathatják a református irodalom- és mûvelõdéstörténet iránt érdeklõdõ olvasók.

Útmutató a Mediárium folyóirat hivatkozási rendszeréhez

A közlésre leadott tanulmányokban, cikkekben és ismertetőkben javasolt a szövegközi hivatkozások használata. Ennek formája: (Szerző neve Megjelenés éve, oldalszám). Pl.: (Nemes Nagy 1992, 45–47)

Kérjük, hogy a tanulmányhoz **irodalomjegyzék**et csatoljanak, melyben a hivatkozott művek szerzői betűrendben követik egymást. A művek adatainak formázására lásd a lábjegyzetes hivatkozásoknál leírtakat, annyi változtatással, hogy a tanulmányban hivatkozott oldalszámok helyett a közlemény teljes terjedelmét kell megadni.

A hivatkozásnál minden esetben ez első és az utolsó oldalszám közé a kötőjelnél (-) nagyjából kétszer hosszabb nagykötőjel vagy félkvirtmínusz kerül: – (Alt+0150).

Ahol a tudományterület (irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet) hagyományai megkövetelik a lábjegyzetek alkalmazását, az alábbiak szerint kérjük formázni:

1. Az idézett gondolatra, mondatra vagy bekezdésre vonatkozó lábjegyzet indexszáma mindig az idézetet vagy a mondatot záró írásjelet követi. Pl.: „irodalmi grammatika”.¹⁷

2. **Monográfiák:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Monográfia címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: RÉTI István (1994): *A nagybányai művésztelep*, Kulturtrade Kiadó, Bp., 78.

3. **Szerkesztett kötetek:** SZERZŐ neve, szerk. (A megjelenés éve): Cím: alcím. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: HELTAI János – GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, szerk. (2008): *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21. – 2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 178–179.

4. **Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Tanulmány címe: alcíme*. In: A KÖTETET SZERKESZTŐ(K) neve (szerk.): *A tanulmánykötet címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: SZABÓ András (1984): *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. In: FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 209–221.

5. **Folyóiratban közölt tanulmányok és cikkek:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): A közlemény címe, *Folyóirat neve*, Évfolyamszám., Megjelenés éve/Szám., oldalszám. Pl.: BÓDIS Zoltán (2004): *Mese és szakralitás, Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.

6. **Internetes hivatkozások:** SZERZŐ neve: *A közlemény címe*. Internetes cím (letöltés ideje) Pl.: DALLOS Edina (2005): *Funkciók, intenciók és attribútumok (Hommage à Propp)*. Palimpszeszt, 2005/június http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.) A hosszabb internetes hivatkozások címeit webcímrövidítő alkalmazásokkal rövidíthetjük le (pl: tinyURL).

Az internetes hivatkozások címét szövegközi hivatkozásokban és lábjegyzetben nem, csak az irodalomjegyzékben kell megadni.

7. Visszaütalások. Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művére hivatkozunk, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kiskapitálissal szedett Uő rövidítést használjuk. Ha a közvetlenül megelőzőleg említett leőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, akkor az Uo. rövidítést használjuk. Ha korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk újra: SZERZŐ VEZETÉKNEVE, Megjelenés éve, oldalszám. Pl.: SZABÓ 1984, 24. Ha ugyanazon szerző ugyanazon évben megjelent több művét is idéztük korábban, a megjelenés évét kiegészítjük az ábécé kisbetűjével: SZABÓ 1984a, 19.

Ha a tanulmány táblázatot tartalmaz, azt word táblázatszerkesztővel készítsék, ha ábrát vagy diagramot, azt szürkeárnyaltos JPG-formátumban (a képfájl nevében az ábra vagy diagram sorszámát feltüntetve) külön is csatolják a kézirat mellé (lehetőleg jól elkülöníthető árnyalatokat használva). Ha a közlemény fotómellékletet tartalmaz, azt szintén szürkeárnyaltos JPG-fájlként, nyomdai minőségű felbontásban csatolják.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BEREK SÁNDOR – *szociológus, kulturális antropológus, romológus*

FEKETE CSABA – *református lelkész, könyvtáros, egyházzene-kutató*

MAJOR ENIKŐ – *doktorandusz, módszertan-tanár*

MÓDIS LÁSZLÓ – *teológus-lelkész szakos hallgató, orvos*

OLÁH RÓBERT – *régikönyves, könyvkutató*

VITÉZ FERENC – *irodalomtörténész, kultúrakutató*